

חובת שמירת המסורת – הכיפה בנויה על מקום מקדש

ראשי הפרקים

- א. הוכחת בעלות יהודית על ההר היא שיקול הלכתי.
 - ב. המסורת שהכיפה עומדת במקום בית המקדש יסוד המנהג להתקרב ל'כותל'.
 - ג. ודאות המסורת.
 - ד. הכפתור ופרח סומך על המסורת ומביא לה חיזוק הגיוני.
 - ה. מקום שער שושן אצל הכפתור ופרח אינו מוכיח דבר.
 - ו. הכפתור ופרח לא אסר לטבול יום להכנס להר הבית.
 - ז. הברטנורא התייחס למקום הכיפה והרמה כבית מקדשינו.
 - ח. תשובת הרדב"ז.
 - ט. השל"ה, המהרח"א והחיד"א.
 - י. דברי יוסף בן מתתיהו.
 - יא. התאמת הטופוגרפיה לדברי יוסף בן מתתיהו.
 - יב. התאמת מיקום החומות לדברי הרדב"ז והרמב"ם בפירוש המשניות.
 - יג. האם יש חשש כניסה לחיל בסיבוב הרמה.
 - יד. רובו מן הדרום פירושו שרוב המרחק בין החומה לעזרה היה בדרום.
 - טו. ההוכחה הטופוגרפית.
 - טז. הכניסה במזרח והמערב.
 - יז. הערות נוספות.
- סיכום

א. הוכחת בעלות יהודית על ההר היא שיקול הלכתי.

לאחרונה פורסם מאמר של הרב סילבצקי בענין העליה להר הבית. הרב סילבצקי אינו מזכיר בדבריו את השיקול להתיר עליה להר כדי להראות שהמקום שייך לעם ישראל, ומסתמך בכל דבריו על מו"ר הרב שפירא זצ"ל.

פרופסור הלל וייס כתב במאמר שפורסם שהרב שפירא אמר לו שהוא עצמו רוצה מאוד לעלות לחלק הדרומי ונמנע רק בגלל שאין לו מסורת, והוסיף עוד שמי שרוצה לסמוך על הרב גורן יכול לעלות. ר' הלל וייס גם מעיד שרצונו של הרב שפירא לעשות מעשה ולעלות התעורר כאשר הערבים עשו שינויים במקום, ומכאן שהרב שפירא הסכים לעיקרון של הרב גורן שכל שהערבים מנסים להשתלט על המקום יש לחזק את האחיזה בו על ידי העליה, ולצורך כזה יתכן שלא נחשוש שעליה למקום אחד תגרום לעליה של אחרים למקום נוספים. לדעת ר' אברום זה ענין הלכתי, ולא כאלו המחשיבים שיקול זה כשיקול פוליטי שאינו נוגע להלכה. זהו שיקול שחשיבותו לפני כיבוש המקום היה פחות כי באותו זמן העליה לא היתה מראה בעלות.

כדי לרדת לעומקן של סוגיות אלו צריך לעסוק במחקרים סבוכים של ממצאים ארכיאולוגיים, גובה פני הסלע, וכתבי יוסף בן מתתיהו, גם גדולי תורה שעסקו בדברים בעבר, לא תמיד היו מודעים לכל הדברים האלה.

הרב אליעזר מלמד אמר לי שכאשר התחיל לעורר את העניין של העליה להר הבית אמר לו ר' אברום שאינו רוצה להתיר ואינו רוצה לאסור, מפני שאין לאסור את המותר ואין להתיר את האסור. מדבריו מובן שר' אברום לא רצה להכריע בדבר שדורש עיון בדברים שרבנים אינם רגילים לעסוק בהם, והוא לא עסק בו באופן מספיק. ר' אברום אמנם שימר את המנהג לא לעסוק בזה, אך מעולם לא אמר שיש לו פקפוק במסורת¹.

¹ הרב מלמד אמר לי שבלא להיכנס לכל הפלפולים הדורשים מומחיות מיוחדת יש להתיר את העליה למקומות שרוב הרבנים הסכימו שאינו אסור לטמאי מתים, משום שמצד אחד ישנה מצווה גדולה לעלות מצד ישוב הארץ וקידוש השם, ומנגד האיסור לגבי אותם מקומות הוא ספק ספק. ראשית יש ראשונים הסוברים שאין כיום איסור. וגם לרמב"ם, לרוב הרבנים שעסקו בסוגיה אין איסור במקומות שאליהם עולים. בנוסף לכך, המקום המסופק ענק ביחס למקום שאסור לרמב"ם מהתורה, ואף ספק זה צריך לצרף למשקל ההלכתי. נמצא מצד אחד ספק ספיקא, ומנגד מצווה דאורייתא גדולה, ששקולה כנגד כל המצוות.

הרב סילבצקי הקשה על זה שספק חסרון ידיעה אינו ספק, ובפרט כשאפשר לבררו, אך נראה שכוונת הרב מלמד רק לומר שכיון שלרוב העוסקים המתמחים בזה יש הוכחות שהדבר מותר, ויש לנו מסורת ורוב הסיכויים שמי שנכנס אינו פוגע במקום שיש עליו איסור כרת,

הרב גורן שינה את עמדתו בדבר, בזמן שהיה רב ראשי לא רצה לדחוף בחזקה להיתר מחשש של המכשולות שיכולים להוצר מעלית נשים, אך לאחר מכן לאור התחזקות החשש של מסירת המקום לערבים החליט לפרסם את ספרו הר הבית כדי לעורר את העליה על מנת לחזק את הוכחת בעלותנו על המקום.

מה שכתב הרב סילבצקי שלפי הרב גורן יש חשש כרת בהליכה במערב, הוא רק אם לא הולכים צמוד לחומה כי הרב גורן (הר הבית פכ"ב עמ' 221) כותב שלפי הנחתו שאבן השתיה היא מקום המזבח יש למדוד באמות גדולות, עדיין יש 8.93 מטר במערב שאפשר ללכת בהם, לדעת הרב גורן (שם עמ' 329) מדינא יש לסמוך על המסורת שאבן השתיה נמצאת במקום בית המקדש, וכלשונו "אין לבא בטענה שלמרות שמבחינה היסטורית וגיאוגרפית יש יסוד להאמין שהאבן המנוקבת ממוקמת באמצע בית המקדש, קשה לפסוק הלכה למעשה על יסוד מסמכים אלו, אין הדבר כן, שהרי גם הב"ח הרדב"ז והחת"ס שהם עמודי ההלכה סוברים כך". רק לשופרא דמילתא כתב שם שאם נדון בבעיה כאילו אין במסמכים אלו כדי להוכיח, עלינו להחמיר אפילו שיש כאן ספק ספיקא, כי ספק אחד במציאות וגם הוא בגדר קבוע, והשני הוא בהלכה, כי הרי לפי מה שכתב בתחילה לפי האמת הספק במציאות אינו ספק ומוכרע על פי המסמכים האלו.

ולעצם דברי הרב גורן יש להעיר שמה ששיער באמות גדולות הוא לפי האמת רק בגדר ספק, וגם החיל הוא רק מדרבנן, ויש ספק אם בכלל אסור ללכת בחיל, ועל כן גם לפי דבריו יש כאן מספיק ספיקות הלכתיות שעל פיהן אפשר ללכת במערב במקום בו נהוג ללכת. גם מה שרצה הרב גורן לומר שהצחירה היא מקום המזבח קשה מאוד להתאימו לפי הידוע לנו בפני הסלע, כי הדבר מצריך לומר שנעלמו עשרות מטרים של סלעים, והרב גורן לא התייחס כלל לענין פני הסלע, הוא לא קבע שאין לנו להתחשב בזה, אלא פשוט לא עסק בזה, ולכן מסתבר שאם היה מודע לענין הזה היה משנה את דבריו.

גם לפני קום המדינה כאשר התחילו לאפשר ליהודים לעלות להר, מה שפורסם לציבור הוא אזהרות לא להכנס מכיוון שהציבור בכללותו לא ידע את הגבולות, אך הרב יוסף שווארץ (ישורון לב עמ' תתפב) כתב שמותר להכנס לשערי הר הבית כי לפי אומדן שעשה על בסיס ההנחה שהמקדש נמצא במקום הכיפה יצא לו שהם רחוקים דיים מהכיפה, וכלשונו **היוצא לנו מזה, שמותר ואין ספק בדבר, שמותר להכנס בשערי הר הבית ולא כנוהגין שמתרחקין ועומדין מחוץ לשערים, בחשבם שסמוך לשערים פנימה מתחלת ספק קדושת הבית. שאפילו שער המערביים שהם יותר סמוכים לבנין**

גם אם נאמר שעל כל זה אפשר להתווכח, חשש הפגיעה באיסור הוא ספק רחוק, ובצירוף השיטה שקדושת המקום פקעה ואין כלל איסור הוי כעין ספק ספיקא שאינו עומד כנגד השיקול של מצות ישוב הארץ. הענין הזה אינו נחשב כדבר שאפשר לבררו כי גם אם ייעשו עוד חקירות לכל היותר תהיה קושיה לכאן או לכאן אך ישאר הדבר במחלוקת.

ולמקום המקדש, הם לפחות 70 אמות רחוקים ממקום בנין הקודש. בזמנו עדיין לא הרשו להכנס ולכן לא דיבר על יותר מהכניסה בשערים.

כך אנו מוצאים חכמים שעלו. הרב עמאר (בראיון ל'עולם קטן') העיד שרבו הרב רזנטל עלה להר, וכן מעיד אחד מגדולי חסידי ברסלב הרב שמואל הורביץ זצ"ל (בספרו 'ימי שמואל' חלק ב' פ' קמד) שבשנת תרפ"ה עלה להר יחד עם חסידים רבים נוספים. וראה לקמן שהברכ"י פסק כדברי הרדב"ז והביאו דבריו בשע"ת ובכפה"ח סי' תקסא. וכן נראה מהרה"ג **שלום לייב אייזענבאך**, מזקני ירושלים, (בתשובה שנדפסה ב'וילקט יוסף' והובאה ב"המסורת על מקום המקדש", עמ' 46) שהביא את תשובת הרדב"ז ללא פקפוק.

קשה לדעת בוודאות מה היה הרב צבי יהודה אומר לאור ההשתנות ברמת החשיבות הציבורית של העליה לצורך הוכחת בעלות, שכידוע ענין זה בער בעצמותיו ובכל הליכותיו, אך עכ"פ פסק של רבנים שפסקו בענין זה לאיסור לפני קום המדינה, בודאי אינו יכול ללמד על ימינו כאשר יש שיקולים הלכתיים שונים בהיות המקום בידינו, והיחס אליו כשייך ליהודים כרוך בעליית היהודים להר כפי שהאריך הרב גורן בחשיבות הדבר.

אך עכ"פ עם כיבוש המקום יש שינוי מהותי, ואם הולכים על פי המסורת הרי שהשיקול מנגד הוא רק חשש לפריצת גדירות ויש לשקול היטב מה חשוב ממה.

הענין הוא הלכה למעשה לכלל עם ישראל שאיני ראוי לפסוק בו, אך כיון שהרב הכותב כבר נשא ונתן עם כמה מהמתירים לעלות ולא השתכנע מהם, ופירסם דבריו בציבור, כתבתי לו את דעתי, שגם בלי שנכנס להכרעה אם לעלות או לא, חובתינו לקבוע שאין לזוז מהמסורת. לא מדובר כאן בשאלה שמי שמחמיר בה חושש יותר באיסורי כרת, כי מצד שני החומרה מביאה לקולות בעיקרי הדת. לענ"ד גם מי שאוסר לעלות צריך עכ"פ להזהר מלומר שמסורת שהתקבלה בעם ישראל ולמעשה כל עם ישראל נוהג על פיה אינה נכונה, בגלל חובת שמירת המסורת, בנוסף יש כאן חשש לפגיעה בעיקר מצות ישוב ארץ ישראל ששקולה כנגד כל המצוות.

ב. המסורת שהכיפה עומדת במקום בית המקדש יסוד המנהג להתקרב ל'כותל'.

לדעת הרב סילבצקי למעשה איננו יודעים דבר ודאי שיאפשר לשער את מקום העזרות.

והשאלה הראשונה שיש לי לשאול על עמדה זו היא **מנין לנו שהכותל המערבי אינו חומת העזרה?** מדוע נוהגים כל עם ישראל להתקרב אליו ולא חוששים לאיסור כניסה לחיל או איסור הכניסה להר הבית ללא טבילה? אמנם יש מסורת שהכותל המערבי הוא שריד בית המקדש, אך אין מסורת שהכותל המערבי הוא דוקא חומת הר הבית ולא חומת העזרה. בשום מקום לא נמצא כתוב שידוע לנו במסורת שהר הבית המקודש לא חרג בחומות המתחם, ובכמה כותבים אנו מוצאים שסברו שהכותל המערבי הוא חומת העזרה. אמנם יש מנהג

שבאים למקום ללא טבילה, אך מנהג אינו מסורת. מנהג הוא מה שנוהגים בפועל אך אם אין לו יסוד הגיוני אין להתיר להמשיך בו, הוא חייב להתבסס על מסורת על משהו שיודעים, ואם אין יודעים דבר, ולא מובן על סמך מה נהגו בזה להתיר.

הכפתור ופרח בפ"ו הביא בתוך דבריו הוכחות מההגיון שמותר להתקרב לכתלים, אך מעצם הדיון ברור שלא הועבר לו במסורת שהר הבית המקודש אינו חורג מחומות המתחם. חייבים לומר שבעצם הוא מסתמך על מסורת של מקום ידוע בתוך ההר כפי שנבאר לקמן, כי ההוכחות לכשעצמן אינן ברורות כלל וכלל, וכבר פקפק פאת השולחן בדבריו.

ואכן בשו"ת יביע אומר כשדן על מה סומכים בזה הסיק שחייבים להסתמך בזה על המסורת שהובאה בתשובת הרדב"ז שהכיפה היא מקום המקדש, ובלא זה אינו מוצא כל יסוד ברור להיתר². כפי שנראה להלן אכן הקביעה שהכיפה היא מקום ההיכל היתה ברורה וידועה בכל הדורות, וגם בדורינו עד הדור האחרון ממש כמעט שלא נמצא מי שתלה את ההוראה לאיסור בפקפוק במסורת. הרב גורן והרב ליאור פקפקו שאולי המסורת היא שהכיפה היא מקום מזבח, אבל לא אמרו שאיננו יודעים דבר. גם מה שכתב יביע אומר (חלק ה' יו"ד סי' כז) שמצא מפקפקים בדבר, מתפרש בדבריו בחזון עובדיה הל' תעניות עמ' תנב שמציין לתבואות הארץ עמ' שד"מ ושם הביא חוקרים הסוברים שהצחרה היא מקום המזבח, ומבואר שאינו מתכוון לומר שכל המסורת היא טעות, אלא רק שאולי המסורת היא שמקום אבן השתיה הוא המזבח.

יש לדעת שהחזקה במסורת אצל עם ישראל היא מיסודי האמונה, ולכן אנו מוצאים שגם אלו שאסרו לעלות בדרך כלל לא אמרו זאת בגלל פקפוק במסורת.

בניגוד למה שאפשר להסיק מלשון הרב סילבצקי, גם הרב טיקוצ'ינסקי והרב קורן מעולם לא כתבו שיש להם איזה פקפוק במסורת.

הגרי"ש אלישיב הורה לשואליו שגם תושבי ירושלים חייבים בקריעה למראה מקום המקדש (מעדני שלמה הל' בין המצרים), וכדי שלא יתחייב בקריעה כל 30 יום היה נוהג לעלות לראות את מקום המקדש בגג הישיבה שליד מקום מגוריו. נכדו הרב א. ז. מספר שכשאלו אותו שאינו רואה אלא את הכיפה הזהובה של המסגד, השיב שזו היא ראיית החורבן היות והמסגד בנוי במקום בית המקדש (ממאורות הדף היומי ח כסליו תשע"ח).

ג. ודאות המסורת

² וז"ל שו"ת יביע אומר חלק ה' - יורה דעה סימן כז אות ג: "האמת יורה דרכו שהכותל המערבי שלנו אינו כותל העזרה כלל, אלא חומת הר הבית, וכמ"ש כן בפשיטות הגאון בעל אבני נזר (בחיו"ד סי' תנ). וממקומו הוא מוכרע, לפי הנחת הרדב"ז עצמו (בח"ב סי' תרצא) הנ"ל: שבלי ספק אבן השתיה היא האבן שתחת כיפת המסגד... קם דינא שהדבר ברור להתיר לגשת לכותל המערבי אף למי שטומאה יוצאת מגופו, בלי טבילה, כאשר פשט המנהג, ומנהג ישראל תורה הוא".

הרב סילבצקי מפקפק במסורת המזהה את כיפת הסלע כמקום ההיכל בגלל שלא נכתבה כהלכה למעשה עד הרדב"ז, אלא כספור בעלמא. ולענ"ד יש להבחין בכמה דברים שגורמים לקביעת המסורת כודאית. א. מסורת שהיא דבר הפשוט וידוע לכל ומועברת על ידי רבנים וראשי העדה חזקה יותר ממסורת המוזכרת רק אצל יחידים. ב. מסורת על מקום בעל חשיבות הלכתית גדולה, חזקה יותר ממסורת על מקום בעלמא. ג. מסורת שיש לה תימוכין בהגיון או בממצאים חזקה יותר ממסורת שאין לה תימוכין.

היום אנו יודעים ששלושת המאבחים הללו קיימים במלא תוקפם במסורת על כיפת הסלע כפי שנבאר להלן. בענין פירסום המסורת והעברתה על ידי הרבנים התעלם הרב סילבצקי ממקור חשוב מאוד שלא צוטט במילואו על ידי רבים מהעוסקים בדבר, והיא אגרת שנכתבה בימי הגאונים על ידי ראשי הקהל בירושלים שבה אנו מוצאים:

בעת אשר [המוסלמים] פשטו ידם ולכדו את ארץ הצבי מיד אדום ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל, הראו להם מקום המקדש... והתנו עמהם תנאים שהם יכבדו את בית המקדש מכל גיאול" (גנזי הגאונים בבא בתרא ס ע"ב).

יש להדגיש שלא נאמר באגרת זו שהיהודים גילו את ענין "האבן" אלא שהיהודים הראו את מקום המקדש, ומבואר בה ההגיון של הדבר שהוא נעשה מתוך אינטרס יהודי שהם ישמרו את מקום המקדש מכל גיאול בניגוד למה שהיה עד שלטונם שזרקו במקום אשפה. שמירת מקום היא על ידי מבנה מתחם. כיון שבכל תיאורי הנוסעים, יהודים וגויים ברור שהמקום שתואר בזמנם של כותבי האגרת כמקום המקדש היה הכיפה והרמה, כאשר לכיפה התייחסו כמקום ההיכל (ולא כמקום המזבח) פשוט שמקום המקדש עליו מדברים חכמי ירושלים הוא מה שאמרו כולם. התנאי שהתנו עם המוסלמים אכן בוצע על ידי המוסלמים שבנו מבנה מפואר שלא שימש בפועל מעולם ממש כמסגד וגודלו הכללי כגודל ההיכל ורק צורתו שונה, ומסביבו בנו משטח שמזכיר ליהודים את העזרה כפי שנראה להלן בדברי הכפתור ופרח, וכך הוא נקרא בפי רבים מהרבנים והנוסעים שתיארו את המקום, וכך אצל המוסלמים שלמדו את השם מקדש מהיהודים נקרא כל המבנה עם הרמה "אלמקדס", ובאמצעותו נשמר המקום מכל טינוף. לכן מובן שהיהודים הראו למוסלמים את מקום המקדש על מנת שתבנה הכיפה, וכך ישמר המקום.

חכמי ירושלים כתבו זאת באגרת שמטרתה להודיע ולמסור את הדברים הלאה, ובודאי אם היה להם חשש כשלהוא שהיהודים מסרו לגויים מקום אחר כדי להטעותם לא היו מעבירים

ידיעה זו, הידיעה שמדובר בהטעיה חייבת היתה להמסר בין היהודים עצמם כדי שלא יבואו לטעות, ועל ראשי הקהל היה מוטל להזהיר שלא יבואו לטעות.

לא סביר להניח שמקום המקדש לא הועבר מאב לבן, היות והוא המקום הכי חשוב לעם ישראל, ויהודים בכל הדורות לא עזבוהו, ובכל תפילותיהם כיוונו אליו כפי שנקבע בשו"ע. כל אב יכול להראות לבנו את המקום. גם כשעמד האב השקיף על המקום החרב מהר הזיתים, ודאי אמר לבנו דע לך בני שכאן במרכז המתחם נמצא בית המקדש.

זה שנשאר במסורת אצלנו לדורות בצורה ברורה רק מקום ההיכל ולא מקום העזרות והמזבח אינו מתמיה, וגם לא מתמיה שיש חריגה מהצורה המקורית שמה שביכולתם להשאיר במסורת על ידי הבנין של הערבים עשו, ומה שלא יכלו לשמר כי בסופו של דבר לא הם השולטים לא השתמר. מה גם שהיו צריכים להזהר שלא יהיה ממש כדמות ההיכל והעזרות שלא יבואו לידי טעות.

היכולת של חכמים בזמן הכיבוש המוסלמי לקבוע בודאות מהו המקום למרות שחלפו יותר מ 500 שנה מהחורבן מובנת מאוד על יסוד ההנחה שצורת המקדש ידועה היטב מהמשנה, ושרידי המקדש היו קיימים מתחת לאשפה ונחשפו.

ואמנם בכתבי ההסטוריון הרומאי דיו קאסיוס נמצא כתוב שאספיאנוס בנה מקדש אלילי על מקום המקדש היהודי אחרי מרד בר כוכבא, והמבנה של הכיפה בצורה מתומנת מתאים לצורת מבנה של כניסה למקדשים שהיו בונים הרומאים. אך גם אם זה נכון אין הדבר סותר את הסברה הפשוטה שהיה המשך של העברת המיקום במסורת לגודל חשיבות המקום.

ובלאו הכי מעדויות אחרות נראה ברור שמקדש כזה לא היה ולא נברא.

הנוסע מבורדו (333 לספירת הנוצרים) מספר על פסלים של אנדרינוס, ועל אבן נקובה חשופה, ובודאי אם היה במקום מקדש אלילי אפילו חרב היה מתאר אותו ולא רק את הפסלים והאבן. השלטון הרומאי מימי אספיאנוס עד ימיו לא התחלף ולא היתה סיבה הגיונית שהמקדש הזה יעלם כמו שלא נעלמו הפסלים.

סוזומנוס (היסטוריה כנסייתית, ספר ה' פרק כ"ב 400) מספר שבזמן הקיסר יוליאנוס (363 לספירת הנוצרים) רצה הקיסר לבנות את המקדש ליהודים, ו"משפינו את הריסות הבניין הקודם, הם חפרו באדמה ופינו את יסודותיו". משמע שהוא מדבר על גילוי היסודות של הבניין הקודם של המקדש של היהודים.

קריסטוסטמוס, הבישוף של קונסטנטינה (מת ב 407 לספה"ג) מתיחס למסורת שלהם שיש"ו עמד במקום המקדש והכריז שלא תשאר בו "אבן על אבן", וכתב:

"לא תשאר אבן על אבן" – אם כן איך נשארו [שרידי המקדש היהודי]?... כי הוא [יש"ו] אמר דברים אלו או שיהיה עזוב [ולא הרוס], או שהיה מדבר על המקום שהיה עומד עליו. כי יש מקומות שנהרסו עד היסוד".

מדבריו מוכח שמציאותם של חורבות המקדש גם אחרי יוליאנוס היתה גלויה וידועה כל כך, עד שגם הבישוף אינו יכול להכחיש אותה, למרות שלא היתה נוחה לו כלל וכלל והוא נאלץ למצוא לכך הסברים דחוקים ולומר שעכ"פ יש כמה מקומות שנחרבו עד היסוד.

אכן מדברי הירונימוס שחי בתקופה זו (מת ב-420 לספיה"נ) עולה שמלבד השרידים שהיו נראים התחילו לכסות את המקדש באשפה, שכתב בפירושו לישעיה סד, י: "בית קדשנו ותפארתנו אשר הללוך אבתינו, היה לשרפת אש, וכל מחמדינו היה לחרבה – והמקדש שזכה לכבוד בכל העולם יהיה למצבור האשפה של העיר החדשה שמייסדה יקרא לה אליה". אך לא ברור כ"כ אם זה תיאור מציאות או תפילה והסתה שכך יהיה, ועכ"פ ברור מהמקורות האחרים שהיו נראים בימיו גם שרידי המקדש, ובודאי היה ידוע ליהודים היכן עמד המקדש. מה שכתב הירונימוס במקום אחר (מובא במעלין בקדש גליון ל עמ' 26) שפסל הפרש של אנדרינוס הוא במקום קדש הקדשים, אינו מבוסס על מסורת היכן קדש הקדשים. אלו דבריו שלו עצמו שבא להסביר את מה שכתוב בדניאל (יא, לא) וזרעים מִמֶּנּוּ יִעֲמְדוּ וְחִלְלֻ הַמִּקְדָּשׁ הַמְּעוֹז וְהַסִּירוּ הַתְּמִיד וְנִתְּנָה הַשְּׂקוּץ מִשּׁוֹמְרָם, לאור המציאות שראה. הוא ראה ששרידי המקדש מתכסים באשפה, אבל לא מוצב עליהם כל שיקוץ, והוא גם ראה באיזור הר הבית את הפסל של אנדרינוס, וכדי להתאים את המציאות לפסוק כתב שפסל זה נמצא על מקום קדש הקדשים, כל זה השערה אישית שלו בעלמא ואין ללמוד מדבריו כל חידוש הנוגד למסורתנו.

יש אפשרות לומר שאספסיאנוס רק רצה לבנות והתחיל לעשות זאת בבניית יסודות של אולם כניסה, וזה פשר הצורה המתומנת, וכפי שאנו מוצאים הסטוריונים מוסלמים שאומרים שעומר בנה את כיפת הסלע כאשר הכוונה שהוא רק רצה לבנות וידוע שבפועל היא נבנתה אחריו. אך יותר נראה שכל ענין המקדש האיללי הזה הוא בדיה נוצרית מאוחרת שהכנסה לכתבי דיו קאסיוס כדי לחזק את אמונתם שהעם היהודי צריך להיות מושפל, וכפי שהביא הרב קורן (מעלין בקדש גליון ל) חוקרים הטוענים כך, ומהצורה המתומנת לכשעצמה אי אפשר להוכיח דבר כי אולי היא חודשה במכוון כדי שלא יבנה היכל בדמות ההיכל המקורי ממש, וכפי שמוצאים יותר מאוחר בתיאור של הרב חאגיז שלא מסרו את המידות המדוייקות.

הנוסע מבורדו מספר על יהודים שהתפללו ומשחו בשמן אבן נקובה. מסתבר שאכן זו התייחסות ראויה לאבן השתיה שלפי פרקי דר"א (פרק לה) יעקב אבינו משח את האבן שהתאחדה מהאבנים ששם תחתיו בשמן שירד לו מהשמים, ואח"כ הקב"ה חיבר אותה ועשאה סניף לאבן השתיה. אך מה שהתקברו יהודים לאבן זו ולא חששו לאיסור הכניסה להיכל אינו מכריח כלל שנהגו כהלכה. איננו יודעים מי היו היהודים האלו, וכידוע היו כל מיני כתות בעם ישראל, וגם מאוחר יותר אנו מוצאים שהיתה מחלוקת בין קראים למחזיקי

המסורת כיצד להתנהג במקום המקודש³. עכ"פ מעצם העובדה שייחסו קדושה לאבן גדולה זו, ובזמן בית המקדש לא ידוע על אבן גדולה כזו אלא אבן השתיה, משמע קצת שהיא היא אבן השתיה.

אם כן ברור שלמסורת שהכיפה היא ההיכל שני המרכיבים הראשונים של מסורת ברורה. א. המסורת היתה ידועה לכולם, יהודים וגויים, ומה שגורם לחיזוקה הוא שהיא הועברה על ידי ראשי הקהל כדי שידעו אותה לדורות ולא רק כסיפור המוני. ב. המסורת היא על מקום החשוב ביותר לעם ישראל, ושיש בה נפקא מינות הלכתיות מובהקות, ולכן בודאי הקפידו על העברתה המדויקת.

ד. הכפתור ופרח סומך על המסורת ומביא לה חיזוק הגיוני

הרב סילבצקי טוען שזועקת העובדה שהכפתור ופרח אינו מתייחס לכיפת הסלע.

אך לענ"ד הכו"פ מזכיר גם מזכיר את הכיפה והרמה, ולמעשה על המסורת הזו מתבסס היתרו להתקרב לכותלי הר הבית.

מה שגרם לטעות בהבנת דבריו הוא שהכו"פ אינו מכנה את המבנים האלו כיפה ורמה, אלא מכנה אותם באותו כינוי שכונו אצל הרמב"ם⁴ (באגרת שהודפסה בסוף פיהמ"ש ראש השנה והובאה בספר חרדים) והרמב"ן⁵ - "הבית הקדוש", ולהלן נראה שכעין זה מוצאים אצל ראשונים שתיארו את המקום. הוא לא היה צריך לומר יותר מזה לגודל פשיטות המסורת הידועה לכל מהו הבית הקדוש.

וכוונתי בזה למה שכתב הכו"פ בפ"ו:

"נחזור לבית המקדש. מכל מקום צריכין אנו לדעת גדר וגבול מקום האסור וחייב ליכנס היום שם בבית הקדוש. ...לפנים מהסורג הוא החיל, והוא מקיף לא כמו שיעור חומת הר הבית והסורג, אלא שהוא מקיף מרובע ארוך שכ"ב על קל"ה לחוד, וזה כולל כל הבנין וכל הקנין. והוא האסור ליכנס בטומאה".

מבואר שהוא בא לברר שאלה למעשה היכן נוהג האיסור **היום**, והסיק שהוא נוהג אך ורק במרובע של שכ"ב על קל"ה שהוא החיל שנאסר לטמא מת, כמבואר במשנה (כלים

³ על מחלוקת זו כתב הקראי סלומון בן ירוחם (כתבי הגניזה ח"א עמ' 46. מובא בספר הר הבית של שפר עמ' 134).

⁴ תפילת הרמב"ם בבית הגדול והקדוש מובנת היטב לפי דעת הרדב"ז שהתחום האסור על הרמה הוא מצומצם, ועל כן יכל להתפלל על הרמה במקום המותר.

⁵ "בבואי כנגד **הבית הגדול והקדוש** קראנו בבכיה רבה בית קדשנו ותפארתנו וכו' וקרענו קריעה שנייה בתאניה ואניה" (כתבי רמב"ן ח"א עמ' תכט) – הרי שהיה ברור לו היכן מקום המקדש. וכן לומדים אנו זאת מאגרת אחרת ששלח לבניו "כי רבים באים לירושלים תדיר אנשים ונשים מדמשק וצובה וכל גלילות הארץ **לראות בית המקדש ולבכות עליו**" (אגרות א"י עמ' 85).

א, ח) ⁶. ולכאורה אכתי לא ברור מה השיב בזה תשובה למעשה היום, איך נשער היכן השכ"ב על קל"ה אם איננו יודעים נקודה כלשהיא ודאית בתוך המתחם שמקבילה למה שהיה בזמן המקדש?

ובהמשך כתב:

העזרה לא היתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מן הדרום של הר הבית יותר מכל הרוחות, וקרובה למערבו יותר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יותר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יותר ממה שבינה ובין הצפון. נמצא היותר קרוב המערב, אחריו הצפון, אחריו המזרח, אחריו הדרום.

מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה, שהם כותלים מחומת הר הבית.

ואינו מובן כלל איך למד מזה שרובו הפנוי של הר הבית נמצא בדרום, ושני לו מן המזרח ושלישי מהצפון שחומות הר הבית של היום הם החומות הקדומות?

ועל כן נראה כפי שכתבתי שלכיפה והרמה שסביבה הוא שקרא "הבית הקדוש", ולאחר שקבע שהתחום האסור הוא שכ"ב על קל"ה, ופירט כיצד ממוקם ההיכל בתוך השכ"ב, היה פשוט לו שאנו יודעים איך לשער את מקום השכ"ב על קל"ה לפי המסורת שהכיפה היא ההיכל, שהרי אנו יודעים מהמשנה היכן ממוקם ההיכל בתוך אותם שכ"ב על קל"ה. ובזה מובנת שפיר גם ההוכחה של הכו"פ לכך שחומות המתחם הם חומות הר הבית מכוח מה שנאמר "רובו מן הדרום". ההוכחה בנויה על המסורת שהכיפה עומדת על מקום ההיכל, והרמה שסביבה נועדה להזכיר את העזרה, ולפי דעתו זה מלמד על חומות הר הבית שהם במקומם בגלל התאמת המרחקים שאנו רואים בין הרמה לחומות לפי המשנה האומרת שהר הבית רובו הפנוי בדרום, ושני לו במזרח, והשלישי בצפון.

⁶ במשנה מידות (פ"ב מ"ה ומ"ו) מוזכר שתחום עזרת נשים הוא קל"ה על קל"ה והעזרות שסביב ההיכל הם קפ"ז על קל"ה, והחיל הוזכר לפני כן כתחום נוסף המקיף על העזרות ונאמר עליו "החיל עשר אמות", ולכאורה לפי זה חיל ברוחב עשר אמות וכן החומות של העזרות מתווספות על תחום השכ"ב על קל"ה. ונראה שהכפתור ופרח בנה את הגדרת המקום האסור על הגמרא בפסחים המובאת שם בדבריו המכנה את חומת העזרה והחיל "שורא ובר שורא", ולפי זה פירש שהחיל הוא חומה קטנה הצמודה לחומה הגדולה, וכן נראה מהרמב"ם כפי שיבואר לקמן. והוא גם הולך בדרך הרמב"ם שמה שנאמר בחיל 'עשר אמות' הוא על גובה החומה הקטנה, וסבר הכו"פ שהמשנה לא הוצרכה לפרט את רוחב של החיל כי חומות העזרה והחיל הם כחומה אחת, וגם רוחב החומות עצמם לא פורט כי הכל כלול במידות ששנינו לגבי העזרות.

ובאמת נראה שדבריו נותנים לנו הסבר שהוא 'כפתור ופרח' מדוע במציאות הרמה חורגת בצפון בהרבה מתחום העזרה, דכיון שהיהודים רצו שיבנה דבר שיזכיר את העזרה, והחומות הפנימיות לא נשארו, אמרו למוסלמים שיבנו את הרמה בצורה כזו שתזכיר את הענין שהרוב הפנוי בדרום השני במזרח, והשלישי בצפון, וכך יזכר לדורות מקום המקדש, וידעו שההיכל שגודלו מאה אמה הוא במבנה המפואר של כיפת הסלע. אמנם בפועל עדיין צפון הרמה רחוק מהגבול הצפוני של המתחם יותר מאשר בצד המזרחי, אך מי שעומד בהר הזיתים ומשקיף על המקום יכול לחשוב שהצפון קרוב יותר, ומסתבר שהרגשה זו רצו המתכננים של הבניה לתת למתבונן עד כמה שיכלו.

ואמנם לאחר שקבע הכו"פ שחומות המתחם הם חומות הר הבית על פי המסורת הזו, הביא אח"כ חיזוק נוסף "בהיקש חיפושי" (על פי מה שאנו רואים שמהחומה המזרחית כלפי העמק יש תחום צר של פחות מחמישים אמה, וכן שהחומה ארוכה יותר מחומת העזרה). והרב סילבצקי הבין שאם הוא מביא הוכחות משמע שאין לו מסורת, ולא היא, אלא להיפך, החיזוק הזה מטרתו להביא ראיה שכך נראה גם בלי מסורת, אבל הוא לא יעמוד בפני עצמו בלי המסורת. לפי זה למעשה ההוכחות שלו בהיקש החיפושי שחומות המתחם הם חומות הר הבית, חוזרות להיות גם הוכחות לכך שהכיפה עומדת במקום ההיכל בהתאם להנחת היסוד שלו שהמרחקים נראים מתאימים.

נמצא שלמעשה בדבריו מתברר גם היסוד השלישי שביארתי לחיזוק המסורת. כי מדבריו עולה שיש לסיפור זה חיזוק מהיחס של המרחקים שבין חומות הר הבית למבנה הרמה הנראה כתואם את המשנה שרובו הפנוי בדרום. גם מקום המצאה של החומה המזרחית סמוך לעמק מחזק את המסורת על הכיפה. וכפי שנראה להלן היום יש לנו חיזוקים ברורים הרבה יותר על פי הידע הטופוגרפי וכתבי יוסף בן מתתיהו שלא היו ידועים לכפתור ופרח.

ה. מקום שער שושן אצל הכפתור ופרח אינו מוכיח דבר

הרב סילבצקי הביא ראיה לכך שהכפתור ופרח לא קיבל את מסורת הכיפה והרמה ממה שציין ששער שושן הוא בשליש הדרומי, וכלשונו:

עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים יהיה זה הפתח

בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי

וכיון שמסתבר ששער זה היה מול ההיכל משמע מזה שהמקדש ממוקם בדרום המתחם.

אך כבר הראיתי לעיל שהכפתור ופרח כן קיבל את המסורת הזו שאם לא נאמר כך אין כל הבנה לדבריו שהלכה למעשה יש היום רק שכ"ב על קל"ה אמה אסורים בתוך ההר, וגם לא מובן איך הוכיח ממה שאנו רואים שהחומות של מתחם הר הבית הם חומות הר הבית הקדומות.

ובאמת הרב סילבצקי עצמו כבר עמד על כך בהמשך שבעצם מיקום שער שושן אינו מוכיח דבר שכן לפי מסקנת הגמרא ביומא טז לדעת ראב"י שהלכה כמותו ראיית הכהן לא צריכה לעבור מעל שער שושן, וממילא אין כל הוכחה ששער שושן היה ממוקם מול ההיכל⁷.

ולגוף דבריו של הכפתור ופרח בזה, נראה לי יותר שכוונתו לשער הלויית הממוקם בקצה השליש הצפוני של החומה המזרחית, וכבר כתב גם הרב סילבצקי שיש לפעמים אצל הכפתור ופרח חילוף בין צפון לדרום (מלבד זה שאפשר לפרש שבדבריו על החלק הראשון מהפינה הדרום מזרחית הוא מתכוון לחלק העליון דהיינו השליש הצפוני).

אפשרות זו נראית לי יותר משום שכל סימני שערים אחרים בחומה המזרחית אינם ניכרים ורק היום באמצעות דמיון משערים החוקרים שאלו סימני שער, ולכן לא מסתבר שעליהם דיבר הכפתור ופרח בדברו על שער ניכר. ועכ"פ גם אם נאמר שיש איזה קבר שמסתיר שער, אין יתרון להשערה זו יותר מלשער הלויית.

ועוד כתב הרב סילבצקי שיש להוכיח שלדעת הכפתור ופרח המקדש ממוקם בדרום ממה שכתב הכפתור ופרח ששערי חולדה הם שערי הדרומיים של הר הבית, וכתב שלפי זה בודאי ידע שאי אפשר לקבוע את ההיכל במקום הכיפה.

אך הדבר פשוט שלכפתור ופרח לא היו כלים לקבוע מה המרחק המדויק, ורואים זאת להדיא בדבריו שהוא כותב רק שהחומה המזרחית היא הרבה יותר מקל"ה אמה ואינו מציין מהו בדיוק גודלה כי לא מדדו, וכך גם נראה ממה שביארתי דהיה נראה לו שהצפון מרוחק מהרמה פחות מהמזרח. אין כל קושי להניח שלכפתור ופרח היה נראה שכלל המתחם של היום הוא 500 על 500 אמה.

⁷ אמנם יש לשאול על הגמרא עצמה, שאם שער שושן לא חייב להיות ממוקם מול ההיכל לא מובן מה מכריח את הגמרא לומר שהמשנה אינה כדעת רבנן, הלא גם אם המשנה סוברת כחכמים יתכן שהחומה הנומכה כדי שראית הכהן תעבור מעליה במקום שאין שער. ונראה כוונת הגמרא שלא מסתבר שהמשנה כדעת חכמים כיון שלפי חכמים ראית הכהן יכלה לעבור דרך שושן, ואם כן במקום להנמיך את החומה היה להם למקם את שער שושן במקום בו צריכה לעבור ראית הכהן.

ועוד כתב הרב סילבצקי שהכפתור ופרח מניח שהר הבית הוא בדרום ממה שהכו"פ לא ראה קושי במציאות שערי רחמים בנוסף לשער שושן, ולדעתו זה נובע ממה שהבין שהם נמצאים בחלק שהתווסף בצפון.

אך הכפתור ופרח כותב להדיא שמה שמותר להתקרב לשערי רחמים להתפלל הוא משום שמותר להתקרב לכותלי הר הבית, בעוד שלפי הבנת הרב סילבצקי היה צריך לכתוב שזה משום שהם נמצאים צפונית למקום המקודש. גם מה שכתב שאין מהחומה המזרחית עד עמק יהושפט יותר מ-50 אמה נכון במציאות דוקא בצד הצפון מזרחי ולא בדרומי. לכן יותר מסתבר לומר שלא ראה כל קושי במה שלא הוזכרו השערים האלו במשנה כי אלו שערים מיוחדים שלא נועדו לכניסה ויציאה, ואף שהמשנה מזכירה את שער טדי שלא שימש כלום ולא אותם, י"ל שזה משום שלא היה בצפון שער אחר.

ו. הכפתור ופרח לא אסר לטבול יום להכנס להר הבית

ז"ל הכפתור ופרח בספרו פ"ו:

תוספתא מסכת כלים פרק קמא (ה"י) מפתח ירושלם עד פתח הר הבית מחנה ישראל, מפתח הר הבית עד שערי ניקנור מחנה לוייה, משערי ניקנור ולפנים מחנה שכינה.... מסכת יבמות פרק קמא (ז, ב) מאי חצר חדשה, שחדשו דברים ואמרו טבול יום אל יכנס למחנה לוייה. אם כן אין לנו לקרב מפתח הר הבית ולפנים, כי משם והלאה הוא מחנה לוייה, וכדאיתא בתוספתא לעיל, ועדיין נאריך בזה בג"ה.

ועוד כתב בפרק י תוך כדי דיון בדין מחוסר כיפורים בעזרה:

עזרת נשים מקודש ממנו שאין טבול יום נכנס לשם (כלים א, ח). וזו מעלה דרבנן, כדאיתא מסכת יבמות פ"ק (ז, ב), מאי חצר חדשה, שחדשו דברים ואמרו, טבול יום אל יכנס למחנה לוייה. הרב סילבצקי הבין מדברי הכפתור ופרח בפ"ו, כפי שהבינו אחרים, שהוא מזהיר לא להכנס כלל להר הבית גם אם יטבולו, וכותב שכן "עמא דבר".

אך לפי ההבנה הזו שהוא אוסר להכנס לכל הר הבית בגלל הגמרא ביבמות, הדברים אינם מובנים כלל שהרי הוא עצמו מפרש בפ"י על פי המשנה (כלים א, ח) שאיסור טבול יום במחנה לוייה פירושו שגזרו עליו בתוך מחנה לוייה, דהיינו למעשה אך ורק בעזרת נשים, ואיך כתב בפ"ו שבגלל זה חל איסור בכל הר הבית.

ועוד קשה שאיסור טבול יום אינו נימוק למניעת הכניסה להר הבית כי הוא יכול לטבול ביום שלפניו ולהיכנס (גם אם בלילה אין מאפשרים להכנס). על קושי זה עמדו וכתבו הסברים, אך הרואה יראה שהסברים דחוקים מאוד והעיקר חסר. ועוד לא מובן מה כוונתו במה שכתב שעוד יאריך בענין זה, היכן האריך בזה.

על כן נראה פשוט דמה שכתב בתחילת פ"ו לאסור להכנס לכל המתחם אינה הוראה הנובעת מהגמרא ביבמות, אלא הוראה הנובעת ממה שביאר שהר הבית הוא מחנה לויה, וכוונתו שלכן אין להתקרב להר הבית ללא טבילה. כל מה שהביא את הגמרא ביבמות הוא רק כמקור נוסף למה שכתוב בתוספתא שהר הבית הוא מחנה לויה. ופירוש הגמרא ביבמות הוא שמדאורייתא כל מה שאינו העזרה מותר בכניסה למי שאינו טמא מת, אך גזרו על טבול יום שלא יכנס לחלק מהר הבית והוא בעזרת נשים, וכפי שפירש הכו"פ בפ"י. ומעתה מובן שפיר מה שכתב שיאריך בזה לקמן, דהיינו מה שהוכיח בהמשך שהכתלים של המתחם הם כותלי הר הבית, וממילא הם הגבול האסור למי שאינו נטהר. ומה שהביאו עוד מדבריו ש'עמא דבר' להתפלל לפני שער רחמים, לענ"ד פשוט שאינו ראה כלל שאסור להכנס לאחר טהרה בפנים, שכן מה שכתב "וכן עמא דבר" הוא על כך שנהגו היתר להתקרב לכותלי הר הבית ולא חששו שהם עומדים לפני כותלי העזרה כפי שמבואר שם בדבריו.

ז. הברטנורא התייחס למקום הכיפה והרמה כבית מקדשינו

באגרת הברטנורא (אגרות א"י יערי עמ' 133) כתב שחקר על אבן השתיה, ושמע שהיא תחת הבנין היפה של הכיפה ומזה רצה הרב סילבצקי ללמוד שהוא לא ידע על המסורת.

אך המעיין יראה שהספק שלו היה רק על האבן, ובאמת היא אינה הדבר העיקרי שהועבר במסורת היהודית, רוב הנוסעים שמתארים את המקום אינם מספרים על האבן שלא ראו ולכן גם לא הזכירו הכפתור ופרח. עיקרה של המסורת מבואר בדברי חכמי ירושלים הנ"ל שהיהודים גילו את מקום המקדש למוסלמים כדי שיבנו עליו את הרמה והכיפה וישמרו אותו מכל גיאול, והם לא אמרו דבר על אבן השתיה. האבן אינה גלויה לעינים שיוכל לומר אב לבנו הנה האבן שהיא אבן השתיה, וגם לא היה כל צורך הלכתי להעביר במסורת את אופן חשיפת אבן השתיה שמסופר בכמה מקורות שנמצאו בגניזה.

ובזה יובן איך כותב הברטנורא שם בהמשך:

"בבית מקדשנו לא יוכל שום יהודי להיכנס, וגם כי פעמים רבות רצו הישמעאלים להכניס שם יהודים חרשי עץ

וצורפים, לעשות שם בחרושת עץ ובכל מלאכה, נמנעים היהודים להיכנס מפני הטומאה". (אגרות א"י, יערי עמ'

133).

"בית מקדשינו", הוא הכינוי המקביל לבית הגדול והקדוש אצל שאר הראשונים שהשתמשו בשם זה למקום הרמה והכיפה, ואין כוונתו לכלל המתחם כי ידוע מפירושו למשניות שדעתו ככל הראשונים הסוברים שלהר הבית כולו מותר להכנס לאחר טבילה.

מה שמכנה את המקום בו נמצאת האבן כיפה יפה ולא מקום המקדש זהו משום שרק הכיפה עם הרמה נקראה בית מקדש ולא הכיפה לכשעצמה. אצל חלק מהכותבים על המקום שלא ידעו לשער בדיוק כמה גודלה של הכיפה אנו מוצאים שחשבו שהיא קדש הקדשים, ולכן העדיף הברטנורא רק לתאר באוזני אביו את מה שראה שהיא הכיפה היפה שמספרים שבתוכה נמצאת אבן השתיה, אבל את כללות הכיפה עם הרמה הוא מכנה באותו אופן שכוונתה אצל כולם "בית מקדשינו".

בעיון בכותבים נוספים שתיארו את המקום בזמן הראשונים נראה שהיו מכנים את הכיפה והרמה בית מקדש או כינוי דומה, אך כלל המתחם של הר הבית לא כונה כך. כך רואים אצל בנימין מטודלה⁸, הרב יעקב בן נתנאל (מזמן הצלבנים)⁹, הכפתור ופרח (כנ"ל) ור' משולם

⁸ הוא מכנה אותו "טמפלו דומינו" (פי' בלטינית מקדש ה'). כיון שדנים רבות בדבריו אביא אותם במילואם: **ושער יהושפט לפני בית המקדש** שהיה בימי קדם. ושם 'טמפלו דומינו' (בלטינית: 'מקדש ה'), והוא היה **מקום המקדש**, ובנה עליו עומר בן אל-כטאב כיפה גדולה ויפה עד מאד, ואין מכניסים לשם שום צורה, ולא שום תמונה, אלא שבאים לשם להתפלל תפילתם. ולפני אותו מקום כותל מערבי והוא אחד מן הכתלים שהיו בקדש הקדשים. וקוראים אותו שער הרחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה".

לכאורה עולה מהם שהיהודים באים להתפלל ליד 'כותל מערבי' שהוא כותל קדש הקדשים, ומשמע שיהודים היו באים להתפלל לידו מתוך הנחה שאין היום איסור כניסה בטומאה, אך בהמשך ציין שמקום התפילה נקרא 'שער הרחמים', ו'שער הרחמים' מוזכר בכפתור ופרח ומדבריו משמע שהוא הנקרא 'שער יהושפט', משום שהעמק המזרחי הוא עמק יהושפט, וכן הוא בכתבי הרמב"ן (א עמ' שסח). וכן עולה מכמה מקורות שהתפילה באותם דורות היתה במזרח, בהר הזיתים או במקום זה (הר הבית שפר עמ' 243), ולא במערב.

ועל כן נראה לענ"ד שהמשך מה שאמר בתחילה "ושער יהושפט לפני בית המקדש" שהיה בימי קדם" הוא מה שאמר בסוף "וקוראים אותו שער הרחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל", ומה שאמר שהיהודים מתפללים לפני הכותל בעזרה, פירושו שהם **מתכוונים** בתפילה שהיא אל הכותל הקיים שהיה בעזרה, ובא להסביר שהבאים אינם מתפללים כלפי המבנים המוסלמיים, אלא כלפי הכותל ששרד בעזרה, דהיינו שהוא חלק מהעזרה, שהיא הכינוי להר הבית הקדום, וגם מה שהוסיף שלא מכניסים לשם כל צורה הוא חלק מההסבר למה יכולים להתפלל כלפי מקום זה. וזהו מה שכתב ר' בנימין "ולפני אותו מקום (הכיפה) כותל מערבי, והוא אחד מן הכתלים שהיו בקדש הקדשים", פירושו שהוא חשוב במיוחד כיון שהוא אחד מן הכתלים המערביים שהיו בצד שבו שרתה השכינה שנקרא קדש הקדשים כלומר במקום השכינה שבמערב.

⁹ **כך לשונו "ובירושלים בית מקדש ועזרה חדשים** אצל כותל מערבי, ומרתף בנין שלמה המלך ושערי רחמים" (מסעות א"י עמ' 36).

מוולטרה (שנת ה'ר"א)¹⁰, וכך כותב השל"ה הקדוש כפי שנראה להלן. וכך מורגל גם בפי הערבים. רק בדורות שלאחר הראשונים אנו מוצאים שלפעמים מכנים את המתחם כולו בית מקדש (איני מדבר על הביטוי "מקדש", שמשמעותו מקום מקודש, אלא על הביטויים 'הבית הקדוש', 'בית מקדש', 'בית מקדשנו', ראה ציטוט המקורות הרבים בכל לשונם בספר של הרב פלאי המסורת על בית המקדש).

ה. תשובת הרדב"ז

בתשובת הרדב"ז דן הלכה למעשה על הכניסה למתחם.

וז"ל שו"ת רדב"ז חלק ב סימן תרצא:

שאלת ממני אודיעך דעתי אם מותר ליכנס לעלויות הבנויות סביב לבית המקדש שהן בולטות לתוך המקדש על גבי זיזין וגזוזטראות לפי שראית שנהגו בזה היתר ואין מוחה בידם.

בתשובתו קובע הרדב"ז בתחילה את התחום האסור, שלפי העולה מדבריו הוא 11 אמה ממערב לכיפה, 40 אמה בצפון ובדרום, ו87 אמות במזרח. ומפורש בדבריו שהכל נמדד לפי ההנחה שהכיפה היא ממש על כותלי ההיכל. אך לפי שאינו יודע לשער בוודאות את המרחק למעשה הוא נזקק גם לצרף ספיקות שיועילו למי שעומד בעליה ולא נכנס לעמוד בקרקע, אף אם יש חשש שהוא נכנס לתחום זה. ולאחר כמה חשבונות הסיק:

שוב ראיתי וכן אמרו לי בני אדם היודעים לשער שאין לך פתח ולא עלייה שלא תהיה רחוקה מהכיפה כפי השיעור אשר כתבתי הילכך מותר להתקרב אל הפתחים ולעלות אל העלויות, כ"ש בהצטרפות הספקות אשר כתבתי.

הרב סילבצקי כותב שהרדב"ז לא רצה להתיר בשופי בלא צירופי הספיקות שכתב. אבל המעיין יראה שכל הצורך בצירופי הספיקות הוא אך ורק למי שלא יודע בדיוק את המרחק מהכיפה, ומה שכתב בסוף דבריו לשופרא דמילתא את הספיקות, הוא רק שאם בכל זאת יבוא מישו ויאמר שהאומדן שלו לא נכון, יוכל עכ"פ לצרף ספיקות. פשוט שהיום שהמרחקים ידועים אין כל ספק במקום של התחומים שקבע הרדב"ז כאסורים, ועל כן ברור שאלו שעולים להר הבית על פי תשובת הרדב"ז בלא לעלות לרמה נוהגים כדעתו.

וכבר כתב הרב קורן (מעלין בקדש גליון לא עמ' 87) שאין כל נפקא מינה בקושיות על הרדב"ז כיצד עשה את האומדן, כי עיקר השאלה צריכה להיות האם הוא מכריע שיש לקבל את המסורת, והתשובה על זה ברורה. ואכן מה שהוא קובע שהכיפה היא מקום ההיכל ידוע

¹⁰ "וסביב למקדש יש וולטי (פי' קשתות) עם עמודים, היינו מבפנים על רצפה גדולה אשר היא תוך בית המקדש ומקיף הבית המקדש, לפי דעתי, כמו חצי מיל."

לנו כדבר שהועבר לו במסורת נאמנה כי אנו מוצאים שהעבירו דבר זה מראשי הקהל של ירושלים, ואין סיבה הגיונית לערער במסורת זו יותר ממסורות אחרות בעם ישראל שעל פי הם נקבעת הלכה גם באיסורי כרת, כגון מה הם חמשת מיני דגן שהדבר משליך לענין איסור כרת של חמץ.

לגוף דברי הרדב"ז מעיר הרב סילבצקי בעקבות אחרים שיש לכאורה סתירה בדברי הרדב"ז על מקום הכותל הדרומי של העזרה, שלכאורה נראה מדבריו שהבין שהחומה הדרומית של המתחם היא חומת העזרה וזה אינו יכול להתיישב עם ההנחה שהכיפה היא מקום ההיכל. וכבר כתבתי בזה מאמר שהתפרסם במעלין בקדש גליון לא, ואביא כאן את דברי הרדב"ז עם תמצית הביאור שלי, וז"ל הרדב"ז:

ולענין הרוחב כבר ידעת כי רוחב העזרה מצפון לדרום הם קל"ה אמה, וכבר הנראה לעין כותל הדרום במקומו הראשון הוא, שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט ולא היתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם. גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות מורה שהוא בנין קדמון, וא"כ סוף בנין הנקרא מדרש שלמה לצד הדרום הוא סוף העזרה, אלא שהוא חוץ מקפ"ז אמה אשר ממזרח למערב והוא מכלל הר הבית ועד היום בנוי כיפין על גבי כיפין. מ"מ למדנו כי הכותל ההוא בעצמו היה כותל העזרה אשר לצד דרום, וא"כ צריך לשער אם העליות אשר כנגד כותל זה לצד צפון רחוקים מכותל זה קל"ה אמה אינם בכלל העזרה. ואני שיערתי שיש בין כותל זה של צד דרום עד הבתים והעליות אשר בנויות לצד צפון יותר מקל"ה אמה ואינם בכלל הקדש ומותר ליכנס להם.

ויש לשאול:

1. ההוכחות שמביא הרדב"ז לכך שכותל הדרום במקומו הראשון הוא הם שהעומד בקרן דרומית מזרחית של המתחם מבין מהעמק הפרוש למרגלותיו וסוג האבנים שזהו כותל קדמון, אך דבר זה יכול להוכיח באותה מידה שחומת חראם א-שריף היא חומת הר הבית, ואיך הביא מזה הוכחה שהוא כותל העזרה.
2. מה כוונתו שסוף מדרש שלמה הוא חוץ מהקפ"ז, הרי מדרש שלמה הוא מסגד אלאקצה (כמובא בספר יחוס אבות שנכתב בזמן הרדב"ז), והוא דוקא מקביל לקפ"ז אמה.
3. כיון שהרדב"ז עצמו כותב שמהכותל הדרומי עד להיכל יש רק 40 אמה לא הגיוני לומר שהרדב"ז טעה לחשוב שזה המרחק שבין החומה הדרומית לכיפה כשמדובר ביותר ב-230 מטר, זו טעות של יותר מפי עשר.
4. אם הרדב"ז מדבר בדרום על עליות הצמודות לחומת חראם א-שריף אינו מובן מדוע כתב במסקנה הראשונית שצריך אומד אם הם בתוך העזר, הרי לפי דברי עצמו הם ודאי בתוך העזרה.

והתשובות:

1. כוונת הרדב"ז שכותל הרמה הדרומי הוא כותל הדרום של העזרה, הוא מסתייע לקביעה זו מזיהוי חומת המתחם החיצונית כחומת הר הבית, כי המשנה אומרת שרוב החלק הפנוי של הר הבית הוא בדרום. המרחק של כותל הרמה מחומת המתחם נראה לו **כמתאים** למרחק שהיה בין כותל הר הבית לחומת מחנה שכינה, וכן המרחק של כותל הרמה ממקום הכיפה נראה כמתאים למרחק שבין ההיכל לעזרה. וכבר הבאתי לעיל שקדם לרדב"ז בזה הכפתור ופרח שגם הוא מזהה את חומות הר הבית עם חומת המתחם לפי עיקרון המשנה של רובו הפנוי בדרום. ואף בדורות מאוחרים, מצאנו שהרב יוסף שווארץ שאמד את חומות הר הבית במידה קרובה לאמת, כותב שמתקיים במרחק הכיפה מהחומה הדרומית הענין של רובו מן הדרום. מה שאמר הרדב"ז "ולא היתה העזרה נמשכת", פירושו שרק עד שם נמשכה העזרה **החיצונית** (שנקראה בזמנו גם סתם עזרה כדמוכח מציורים המצירים את מתחם הר הבית וקוראים לשטח הר הבית עזרה כמובא במעלין בקדש ל"א עמ' 28)¹¹, והוא מבהיר מיד בתוך אותו משפט שהוא מדבר כאן על העזרה שבאמת היא הר הבית. הרדב"ז אינו נמנע מלערב בתשובתו את לשון העם כפי שרואים שכתב פעמיים "מקדש" במובן של כלל השטח המקודש, למרות שאין זו לשון חכמים בדרך כלל.

אמנם זה שהמרחקים מתאימים אינו בירור גמור כמו שברור לו שכתלי הכיפה הם ממש על כתלי ההיכל, כי גם הרדב"ז ידע שתחומי הרמה בצפון חורגים מתחום מחנה שכינה, וגם אין כאן אומד מדויק של מרחק, לכן גם לאחר שהסיק הרדב"ז עצמו שמקום חומת העזרה הדרומית היה צפוני יותר, ולכן אין חשש להתקרב לפתחים והעליות שבדרום כמבואר בסוף התשובה, לא ראה הרדב"ז כל צורך להסביר דבר כלשהו למה הוא משנה ממה שכתב תחילה שכותל הדרום הוא כותל העזרה. כי מתחילה הרדב"ז רק אומר שהמרחקים מתאימים, ולא התכוון לקבוע זאת בצורה מוחלטת.

ויש להוכיח שאכן כוונת הרדב"ז כאן להוכיח שכותל חראם א- שריף בדרום הוא כותל הר הבית ממה שכתב לגבי המזרח "ואם העליות בנויות לצד מזרח **הנה נתבאר** כי הכותל המזרחי אשר היא בנוי עתה הוא כותל הר הבית המזרחי לפי שמשם והלאה הוא הר הזיתים", וצריך להבין מה פירוש "הנה נתבאר", היכך התבאר הדבר לפני כן? אלא ודאי כוונתו שכבר ביאר שבפינה הדרומית מזרחית אנו רואים שלא היה המשך להר הבית, בגלל ששם עמק יהושפט, ובאותו אופן מתבאר גם שכל החומה המזרחית היא חומת הר הבית שכן מולה נמצא את הר הזיתים ואת אותו עמק שלפניו. וכל כוונתו לומר שהטופוגרפיה מוכיחה שהחומה הדרומית והמזרחית היא חומת הר הבית.

2. מה שכתב בסוף בנין הנקרא מדרש שלמה הוא חוץ מקפ"ז אמה, כוונתו שהמקום מותר כי הוא חוץ מהתחום של הקפ"ז שבקרבת העזרה, ונראה שבכוונה הזכיר כאן את הקפ"ז אמה ולא את הקל"ה אמה כי זה שורש ההוא אמינא לומר שהמקום אסור, דהיינו שבא להשמיענו שמדרש שלמה מותר למרות היותו מקביל לחוט הקפ"ז אמה.

¹¹ שם (מעלין בקדש לא עמ' 24) גם צויין שהביטוי "עזרה חיצונית" על הר הבית נמצא כבר אצל פילון האלכסנדוני שהיה בזמן הבית. כך כותב תלמיד הרמב"ן 'העזרה החיצונית'. וכן הנוסעים שמואל בן דוד ומשה בן אליהו הלוי שהיו מעט אחרי הרדב"ז מכנים להדיא את הר הבית העזרה.

3. לפי זה מובן שהטעות של הרדב"ז היא רק שסבר שיתכן לומר שרובו הפנוי בדרום מתקיים במרחק שבין החומה לכותל הרמה, ולא עמד על כך שבהכרח יש תוספת בדרום, אבל בודאי ידע שהוא יותר מארבעים אמה.
4. הרדב"ז הצריך אומד לגבי העליות שעל שפת הרמה ולא על מסגד אלאקצה.

חלק מהדברים שכתב הרדב"ז והיו סתומים בפני מי שדן על דבריו בעבר מתבררים היום על ידי תצלומי אוויר ומפות ישנות. דהנה כך כותב הרדב"ז:

שיערתי שאין בכל הפתחים יותר קרוב לכיפה מאותו הפתח הקטן אשר משמאל לבאבאל קטאנין (לשער מוכרי הכותנה) ולכן צריך ליזהר מן העליות אשר על אותו פתח, וכבר שמעתי על קצת חכמים שלא היו רוצין ליכנס בשוק אל קטאנין וזו חומרא יתירה כי אני שיערתי שיש משם עד הכיפה יותר מ"א אמה, ואפשר שהטעם הוא מפני שהיא משוכה קצת לצד צפון כאשר נבאר בע"ה.

באב אלקאטאנין הוא שער מוכרי הכותנה שבסוף שוק אלקאטאנין ועומד נוכח צפון הכיפה, ולכן יש לשאול:

1. איזה פתח יש משמאל לבאב אלקאטאנין שהוא הכי קרוב לכיפה.
2. מה שייך לומר שיערתי שיש מהשוק עד הכיפה יותר מ'11 אמה, הרי מדובר במרחק של למעלה מ'80 מטר.
3. מה פירוש הדברים הסתומים שכתב "ואפשר שהטעם מפני שהיא משוכה קצת לצד צפון", מי היא המשוכה, והיכן ביאר את הדבר.

אבל היום אנו רואים במפה (ראה מעלין בקדש ל עמ' 12) שיש משמאל לשער הכותנה מבנה הצמוד לכיפה שעליותיו פרושות על הרמה עצמה. במידה והיה שם פתח שדרכו אפשר לעלות אכן זה הוא הפתח הכי קרוב לכיפה, והוא משוך מעט צפונה מהכיפה.

לפי כל זה יובנו דברי הרדב"ז:

1. הפתח הוא פתח שהיה במבנה הצמוד לרמה משמאל לבאב אלקאטאנין.
2. כוונת הרדב"ז ששיער שמהפתח הזה יש יותר מ'11 אמה, ולכן לא שייך הספק של החכמים לגבי השוק עצמו שאינו מגיע אף לפתח זה. אבל כיון שעליותיו משוכות פנימה על הרמה אמר בתחילת דבריו שהעולים על העליות צריכים לאמוד שאינם נכנסים ל'11 אמה.
3. כיון שהעליה שעל הפתח משוכה מעט צפונה מהכיפה, מסיים שאפשר שהטעם של אלה שעולים לשם הוא שסומכים על היות העליה משוכה מעט צפונה, כאשר יבאר בהמשך שאנו משערים 40 אמות מהכיפה רק לחומרה, כי מהמקום הרחב של ההיכל היה רק כ'20 אמה, והם סמכו על כך שאפשר להתקרב גם פחות מ'40 אמה. ובאמת לפי מה שאנו יודעים היום שהסלע הוא במרכז הכיפה לא צריך להרחיק 40 אמה מהכיפה לשיטת הרדב"ז שהסלע הוא אבן השתיה.

הרדב"ז גם כותב שיש עליות במזרח הנמצאות בריחוק מספיק כי רוב השטח הפנוי בין העזרה להר הבית בכיוונים מזרח מערב הוא במזרח, ותמהו שהרי היום צמוד לרמה יש רק מבנה בודד, אך הדבר מובן לפי מפת ברנהרר שהביא הרב סילבסקי (במאמרו עמ' 16) שבה נראים מצויירים כמה מבנים צמודים לרמה במזרח.

עוד כתב הרב סילבסקי שהנחת היסוד של הרדב"ז שהכיפה בנויה על יסודות ההיכל התבררה עובדתית כלא נכונה בגלל שכותלי הכיפה רחבים יותר.

ואיני יודע על סמך מה כתב כך, הרי גודל הכיפה כמאה אמה בדיוק כגודלו של ההיכל. ברור שצורתה שונה ולכן גם הרדב"ז מרחיק בצפון ובדרום 40 אמה כמרחק שיש להרחיק בכותלי ההיכל במקום הצר ולא במקום שרחב 100 אמה, אבל לענין המיקום בגבול המזרח והמערב לא ידוע לי על סתירה במציאות להנחת הרדב"ז.

ולמעשה אין בזה נפקא מינה כי גם אם אינה בדיוק על היסודות, ברור שהמסורת היא שהיא בנויה על המקום כדי לשמרו, ואין נפקא מינה בהרחקה של כמה מטרים נוספים שממילא אינם חורגים מהרמה אליה אין אנו עולים.

ט. השל"ה, המהרח"א והחיד"א

השל"ה הקדוש (באגרת שהובאה במעלין בקדש לא) נשאל מה ההיתר לגור בירושלים בלא לחשוש שנכנסים להר הבית וכותב:

"דע כי מעולם לא היה ספק במקום בית המקדש כמו שאין ספק שהיה בית המקדש ושיהיה בית המקדש, כך אין ספק במקום בית המקדש כי הוא זה. ולא היה נתעלם מהעין אפילו רגע אחד. אף על פי שהיתה ירושלים הולכת ממלכה לממלכה, מכל מקום לא נפסקה הקבלה והידיעה. על כן גזר השם יתברך על כותל מערבי שלא תחרב, ויהיה רישומו ניכר. ונוסף על זה הראיה הר הבית וסימנם, וכל ההרים, הר המשחה וכיוצא בהם, ועמק יהושפט ונחל קדרון ומי השלוח, הכל מסומן וברור לעינים. והרבה ענינים כיוצא בהם, כולם גלויים להאומות והמבדיל לאומה הישראלית, והדברים מקובלים ונראים עין בעין. וכולם בשמות הראשונים נקראו אף להאומות מאומה לאומה".

ומסיים השל"ה וחוזר על עיקר דבריו:

"ואין ספק בעולם במקום בית המקדש וכותל מערבי רק אין אנו יודעים נגד איזה מקום הלך המקדש, כי מפני החטאים חרב ולא נשאר רק כותל מערבי, ועל כן משערים לפי מה שהיה הר הבית חמש מאות אמה".

מבואר שהשל"ה דן בשאלה איך אין חוששים במגורים בירושלים לאיסור כניסה לתחום הר הבית ללא טבילה ולאיסור ללכת בו עם מנעל, וכתב שאין חשש שאנו נכנסים להר הבית כי ידוע לנו היטב מקום בית המקדש וכותל המערבי, ומשערים באמצעותם את המרחק באופן שבדאי לא נכנס לתחום ה-500 אמה.

הרב סילבסקי מפרש שכוונת השל"ה רק למקום הר הבית המקודש שבאופן כללי אנו יודעים שהוא במתחם שלפנינו, גם אם איננו יודעים בדיוק את התחום המקודש, אך על הבנה זו יש להקשות.

א. השל"ה מזכיר בתוך דבריו כמה וכמה מקומות, ולפי הבנת הרב סילבסקי המקום העיקרי שעל פיו העריכו את גבול ה-500 הוא הכותל המערבי, ואם כן לא מובן

למה חזר שוב בסוף דבריו "ואין ספק במקום בית המקדש וכותל מערבי", היה צריך לחזור רק על הכותל המערבי.

ב. מה פירוש "הר הבית וסימנם", שאם הכוונה לומר שהר הבית ידוע בגבולו ומסומן על ידי חומותיו הקדומות, היה צריך לומר הר הבית **המסומן**, כמו לשונו בסוף הכל מסומן, ולא "וסימנם".

ג. אם מקום בית המקדש לא ידוע יש אפשרות שהוא היה לידי החומה הדרומית של המתחם, ואם כן צריכים להרחיק מכל הדרום גם מעבר לכותלי המתחם ואיך לא כתב אזהרה על ענין זה.

ועל כרחך כוונתו במילים "אין ספק במקום בית המקדש" לאותה ידיעה הברורה שמובאת בכל כותבי הדורות שהכיפה היא מקום ההיכל, ובגלל פירסום המסורת בזה אצל כולם גם אצל האומות הוא נותן למסורת זה ודאות גמורה כמו לכותל המערבי, ולכן חוזר עליה דוקא בסיכום אחרי פירוט דברים נוספים לומר שמעל הכל נקודות אלו ודאיות בהחלט, ועל פיהם אנו משערים. ובזה מובנת המילה "סימנם" דכוונתו לסימנים שעשו הגויים דהיינו הרמה והכיפה, שהוא מקבל אותם כעובדה המוכיחה את מקום המקדש, ומעתה מובן גם מדוע על פי שתי נקודות היסוד הוודאיות שיש להם חיזוק מסברה על ידי המסורת משאר המקומות הגלויים, היה ברור לשל"ה שעכ"פ מדרום לחומה הדרומית אין כל חשש.

הרב חיים אלפאדנרי דן על הכניסה למסילה שמביאה לשער הכותנה (דרך הקדש, קדושה שלישית פ"ב), וציין שהיא בתחום הר הבית מבחינת הגבול הצפוני של התחום המקודש, כי אם נמדוד 500 אמה מהקצה הדרומי של הכותל המערבי המקודש, נראה שהם כוללים את המסילה. והרב סילבצקי דייק ממה שלא כתב בפשטות שכך מוכח מזה שער הכותנה הוא נוכח הכיפה, שלא היה ברור למהרח"א שהכיפה היא מקום המקדש.

אך לענ"ד מדברים אלו גופא מוכח שהוא קיבל את מסורת הכיפה, ואף היה בקי באומדן מרחקים יותר מהכפתור ופרח והרדב"ז.

דהנה מבואר בדבריו שהוא אומר למדוד מהפינה הדרומית של הכותל המקודש (שער ברקלי) 500 אמה. אין דרך ישירה העוברת מהכותל המערבי למסילה אלא מדובר באומדן שהיום אנו יודעים לעשותו רק באמצעות מפות, ומכאן שהוא ידע לעשות אומדן כזה. וברור שהוא אומר למדוד מקצה הכותל המקודש במקום שער ברקלי ולא מהפינה הדרום מערבית של המתחם שכן אם היה מודד משם לא היה יכול לקבוע בוודאות שהמסילה היא בתוך ה-500. אך יש לשאול למה באמת לא מדד מהקרן הדרומית, אלא ודאי משום שהיה פשוט לו שמה שמעבר לשער ברקלי אינו הר הבית המקודש, וזה הסיק ממה שידוע שהכיפה היא מקום המקדש, ואם אנו מניחים שהשטח המקודש הוא רק 500 על 500 אמה נראה שהחומה הדרומית היא תוספת.

כדי להבין למה בכל זאת לא הוכיח שהמסילה היא בתחום ה-500 מהיותה נוכח הכיפה צריך להבין את המבנה של המקום ולקחת בחשבון שבסופו של דבר לא היו להם מפות. כבר ציין

הרב קורן (מעלין בקדש גליון ל עמ' 47) שבפתח המסילה שאורכה 90 מטר יש אבנים גדולות הדומות לאבני הכותל, ומי שעומד שם ללא מפה אינו יודע את זווית המסילה. המהרח"א דן בכניסה לכל המסילה מתחילתה, ולזה לא תועיל הוכחה ששער הכותנה עצמו עומד נוכח ההיכל. ומלבד זאת אפשר לומר שכתב לעשות את האומדן בצורה כזו כי דבר כזה יוכל לעשות גם מי שלא נכנס לשער הכותנה ואינו יודע שהמקום עומד מול הכיפה.

ובעמ' 30 כתב הרב סילבצקי לדייק עוד ממה שכתב המהרח"א על כניסתו דרך מחילה לראות את בנין אלאקצה, דכתב שהוא נכנס דרך היסודות שבנה דוד, ודן אם מותר להכנס למחילה שיש חשש שפתוחה לקדש מזה רצה הרב סילבצקי לדייק שהוא סבר שהכותל הדרומי הוא כותל העזרה, ולכן מתייחס למקום שמעליו כמקום המקודש בקדושת ההיכל. אך הרואה יראה שאמנם הוא מניח שהמקום הוא מהיסודות של דוד, אך לא אמר שאלאקצה הוא חלק מהר הבית, החשש שלו הוא שמא המקום פתוח לעזרה ואין זה קשור למה שהוכחנו שהוא ידע שאלאקצה עצמה אינה מקום העזרה.

ובאמת יש להוכיח להדיא שהוא מקבל את מסורת הכיפה ממה שכתב בספרו דרך הקדש (קדושה עשירית סי' ג): "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתייה כיצח היא עומדת, כי הגוים פיהם דיבר שווא, זה אומר בכה שהיא גבוה מן הארץ ותלוייה באוויר, וזה הפך התלמוד, עד ישקיף וירא ה' משמים תגלה ותראה מלכותו עלינו".

ומבואר מזה שמציאות אבן השתייה תחת הכיפה היתה ברורה לו ללא כל ספק, אלא שכתב, שאינו יודע היאך היא עומדת, כי הגויים טוענים שהיא תלוייה באוויר, וזה היפך התלמוד. ומכאן מוכח להדיא שזיהה את אבן השתייה תחת כיפת הסלע.

החיד"א הביא בברכ"י (או"ח תקסא, ג) את מסקנת הרדב"ז, וז"ל:

"מותר להתקרב אל פתחי בית המקדש וליכנס לעליות אשר סביב בית המקדש. הרדב"ז בתשובה סי' תרצ"א. ועיין בספר דרך הקדש למהרח"א".

הרב סילבצקי כתב שהוא מתיר רק את הכניסה לעליות שצמודות לחומה המערבית שאליהם אפשר להגיע מלמעלה בלא להכנס למתחם, ולא התיר להתקרב לקרקע הר הבית.

אבל אפשרות זו להכנס לעליות מלמעלה אינה קיימת אלא במערב בעוד שהחיד"א הביא את מסקנת הרדב"ז שמתיר את הכניסה לפתחים והעליות שסביב המקדש כולו בלא לחלק בין מערב לדרום ולצפון ולמזרח, ולכן ברור שכוונתו להתיר גם להכנס בקרקע.

בדברי הרב סילבצקי על עליות המערב הוא מסתמך על הרב קורן (מעלין בקדש גליון ל) שהביא מסמכים מבית הדין השרעי שבזמן הרדב"ז דנו יהודים שנכנסו לעליות הצמודות לחומת המתחם במערב, ומזה הסיק שכל הדיון של הרדב"ז הוא על עליות הצמודות לחומה. אלא שלכאורה לפי דרכו מוכח מזה שגם לעליות האלו לא נתנו להם רשות להכנס, בעוד שמהרדב"ז משמע שמתירים להם להכנס, ועל כרחק אתה צריך לומר שרק באותם פעמים

דנו אותם בגלל שעלו ללא רשות וגם האשימו אותם שעלו שתויי יין, ובאמת כך מפורש באחד מפסקי הדין (כפי שמביא הרב קורן במאמרו שבגליון ל' עמ' 10 הערה 5). היהודים טענו שקיבלו רשות, ומזה גופא מתבאר שלפעמים כן הרשו להם. ומעתה אין מהתעודות האלו כל הוכחה, וצריך לומר כפי שעולה מהרדב"ז שכשם שלפעמים הרשו להם לעלות לאותם עליות (שגם עליהם מדבר הרדב"ז ולכן הוא מזכיר גזוטראות), כך הרשו להם לפעמים לעלות גם לעליות הפנימיות יותר הצמודות לרמה מבפנים, ולפי זה מובן מה שהרדב"ז מתייחס בתשובתו לכל העליות בכל הכיוונים ומדבר להדיא גם על כניסה לבתים שתחת העליות.

החיד"א בודאי קרא את כל התשובה ולא רק את מסקנתה, ובתשובה עצמה מבואר תחום ברור מאוד של האיסור שכדי להגיע אליו יש לעבור הרבה בקרקע המתחם, והרדב"ז מתיר ללא כל חשש להכנס **"לכל הבתים"** המרוחקים 11 אמות מכותל הכיפה במערב, 40 אמה בצפון ובדרום, ו87 אמות במזרח. ברור להדיא בתשובה שהיסוד לקביעת התחום היא ההנחה הוודאית שהכיפה עומדת על מקום ההיכל, ולדעתו האיסור הוא אך ורק בתחום העזרה, ולא בחיל ובעזרת נשים, ועל כל זה אין כל פקפוק אצל הברכ"י.

החיד"א גם מציין בסוף דבריו לדברי המהרח"א על חוסר הידע כיצד עומדת האבן שגם מהם עולה להדיא שמקום הכיפה הוא היכל כפי שביארתי לעיל.

דברי החיד"א הובאו ללא מחלוקת גם על ידי השע"ת וכפה"ת, ואפשר להבין שהם מכריעים כרדב"ז גם במה שכתב שהיום התחום האסור הוא רק בעזרה. וכבר כתבתי שכך נראה מאגרת הרמב"ם אם כי הכפתור ופרח בודאי לא סבר כך.

תשובת הרדב"ז הובאה ללא השגה בעיקר הענין שהתחום האסור הוא רק העזרה ואנו משערים אותה על פי הכיפה גם אצל **ר' יעקב עטלינגר**, בעל ערוך לנר בשו"ת בנין ציון (ס' ב), **ובעל מעשי למלך** (פ"ז מהל' בית הבחירה הט"ו) **והרה"ג שלום לייב אייזענבאך**, מזקני ירושלים (בתשובה שנדפסה ב'וילקט יוסף' והובאה ב'המסורת על מקום המקדש', עמ' 46). וכן ציינתי לעיל שהרב יוסף שווארץ עשה את האומדן להיכן אסור להכנס על פי הכיפה, וגם מכאן יש להשיב על דברי הרב סילבצקי שלזקני ירושלים היה ברור שאין לסמוך על המסורת של הרדב"ז.

י. דברי יוסף בן מתתיהו

בתשובת הרדב"ז הנ"ל כתב שקדש הקדשים הוא פיסגת ההר, דבר שמתאים כמובן לידע שלנו על פני הסלע שבגבעת הר המוריה.

אך הרב סילבצקי כותב שיש מחלוקת בראשונים, אם המקדש היה בראש ההר או על כתף ההר, ולדעתו יש להוכיח כדברי הסוברים שהמקדש היה על כתף ההר מכתבי יוסף בן מתתיהו שנביא להלן. הרב סילבצקי גם מוסיף שמדברי יוסף אפשר לדייק שהר הבית

הורחב רק בצפון, וממילא משמע שמקום המתחם המקודש היה ליד החומה הדרומית ולא במקום הכיפה.

וכדי להשיב על דבריו יש להבהיר תחילה כיצד להתייחס לכתבי יוסף.

כבר הביא הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 197) שהגר"א השתוקק לתרגום כתבי יוסף בן מתתיהו משום שעל ידם "נוכל לבא אל מטרת כוונתם של רבותינו". ובמאמר נוסף (מעלין בקדש גליון לב) הוסיף הרב קורן, דכיון שיוסף בן מתתיהו הוא עד ראיה אין ספק שכאשר אנו רואים תיאור בכתביו שהוא ברור בוודאות, ואיננו יכולים לומר שיש בו איזה שיבוש וחוסר דיוק כמו ציוני הגובה ומרחקים שכתב, או תיאור מעשי אנשים שהיה לו אינטרס להציגם באור מסויים, ודבריו אינם סותרים למשנה אין ספק שיש לילך לפי מה שתיאר. הרב קורן מבהיר שגם אם יש ראשונים שהבינו מהמשנה שהמציאות היתה שונה ממה שמתאר יוסף, הרי הם אינם אומרים זאת מתוך ראיה אלא מסברה, ובוודאי אם היו רואים שדברי יוסף בן מתתיהו סותרים למה שהבינו היו משנים את פירושם.

אך נראה שמה שמספר יוסף כעובדה מהעבר אינו אלא שמועה ואין להתייחס אליו כוודאות. לכן אי אפשר לקבוע שמה שהוא מייחס לשלמה המלך אכן נעשה על ידו.

ועתה נראה כיצד באמת מתאר יוסף את המקום.

בספרו מלחמות היהודים (א, כד, א) כתב:

"והרחיב הורדוס את החצר מסביב לו פי שנים, ובנה עליה חומה".

ובמלחמות (ה, ה, א) כתב תיאור מפורט יותר הכולל הסטוריה של הבניה:

"המקדש היה בנוי על גבעה בצורה. בתחילה הספיק המישור **שברום הגבעה** רק בדוחק להיכל ולמזבח שכן **מכל עבריו ירדו מדרונות תלולים**... [לאחר ששלמה המלך] הקיף בחומה את הצד הפונה מזרחה, הוקם סטיו אחד על הסוללה שנערמה שם, אבל משאר עבריו נשאר ההיכל חשוף. בדורות הבאים התמיד העם לשפוך עפר על הגבעה עד אשר יושרו פני השטח והורחבו. לאחר שנפרצה גם החומה הצפונית נוסף לגבעה השטח שאותו הקיפה יותר מאוחר חומת הר הבית כולו.

הם הקיפו את מרגלות הגבעה משלושה צדדים בקירות [תמך]... ובנו מכאן את החומות החיצוניות סביב הר הבית, ומכאן, את החומה הפנימית סביב בית המקדש".

הפיסקה האחרונה מתורגמת קצת שונה בתרגום שמחוני:

"שתות בנויים שלש מדרגות הוקם על הגבעה מסביב משרשיה למטה עד ראשה למעלה... ואחרי כן בנו את **החומה העליונה** ואת החומה התחתונה מסביב למקדש".

ובסעיף ב מוסיף יוסף לתאר את הכניסה להר הבית לאחר שעוברים את הסטווים הבנויים סביבו. בתחילה כשמתקרבים למקום המקדש מתאר יוסף כיכר רצוף אבנים צבעוניות, וממשיך ואומר:

מי שעבר דרכה (של הכיכר) אל התחום המקודש השני הגיע אל סורג אבן המקיף אותה, שלוש אמות גבהו, שהיה כליל חן. בסורג נקבעו במרווחים שווים, לוחות אבן המזהירים את חקי המהרה, אלה בכתב יווני ואלה בכתב רומא, אסור לנכרי להכנס אל הקדש שכן התחום המקודש השני נקרא קדוש. אל הקודש עולים מן הראשון בארבע עשרה מדרגות. למעלה היה מרובע ומוקף חומה משלו¹².

גובה החומה הזאת מבחינך היה אמנם ארבעים אמה, אך היה נסתר מן העין בגלל המדרגות. מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, מכיוון שהרצפה היתה בנויה במפלס גבוה יותר,¹³ לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה.

מארבע עשרה מדרגות ועד לחומה היה מרחב בן עשר אמות, כולו שטוח, מכאן הוליכו אל השערים גרמי מדרגות אחרים, בני חמש מדרגות. בצפון ובדרום היו שמונה שערים, ארבעה מכל צד. במזרח היה צורך בשני שערים מאחר שבצד זה הוקם קיר מפריד, מקום מיוחד לעבודת האלקים של הנשים, היה צורך בשער שני, והוא נפרץ מול השער הראשון. גם בצדדים האחרים היה שער אחד לדרום ושער אחד לצפון שהובילו אל עזרת הנשים...

ובקדמוניות (ספר טו סעיף ג) כתב:

"לאחר שהרס (הורדוס) את היסודות הישנים הקים עליהם מקדש שאורכו מאה אמה, ומאה רוחבו... בית המקדש כולו וכן הסטיו של המלך מכאן ומכאן היו נמוכים בהרבה, ואילו החלק האמצעי ממש היה הגבוה ביותר... היתה שם גבעה מלאה סלעים משופעת מתרוממת בנחת כלפי החלקים המזרחיים של העיר, אל ראש הפיסגה. את הגבעה הזאת ביצר שלמה מלכנו הראשון בחכמה ובעמל רב בחלקים שמסביב לפיסגה מלמעלה, ומלמטה ביצרה החל בתחתיתה. אותה סובבת תעלה עמוקה (גם כאן מפרט את הגודל העצום של האבנים)... וכך נמשך המפעל עד לראש הגבעה. ומשעיבד את פיסגת הגבעה ומילא את המקומות החלולים סביב החומה, עשה אותה מישור חלק ושווה לשטח העליון של הגבעה. כל זה היתה החומה שהיקפה הגיע לארבעה ריסים, וכל צלע נמשכה לאורך של ריס".

יש לציין עוד שלמרות שבמלחמות תיאר יוסף את המקדש הפנימי כמרובע ולא כתב שהוא מלבני כידוע לנו מצורת העזרות, ברור שכוונתו למרובע מלבני לפי מה שידוע לנו במשנה. ואמנם הוא עצמו כתב כך במקום אחר.

בספרו 'נגד אפיון' (א, כב) הוא מביא תיאור של המקדש כפי שהיה עוד לפני הורדוס מתוך ספרו של הפילוסוף הקאטיוס שחי בימי אלכסנדר מוקדון:

במרכז העיר לערך, ישנו תחום מגודר בנוי מאבנים באורך של כחמש פלטרות (כ-300 אמות), וברוחב של מאה אמות, ולו שני שערים. בתוכו מצוי מזבח

12. כך הוא בתרגום אולמן. שמחוני תרגם מילים אלו: "בארבע עשרה מדרגות עלו אליו מן המקדש הראשון, והוא היה רבוע ממעלה, וגם לו היתה חומה סביב". הרב קורן והרב עזריה אריאל במאמריהם שבמעלין בקודש כח מייחסים חשיבות להבדל שבין התרגומים. לדעת הרב אריאל מתרגום אלמן אפשר להבין שרק חלק מהתחום המקודש הגבוה יותר היה מרובע. אך לענ"ד גם לפי נוסח זה המשמעות היא שכלל החלק המקודש היה מרובע.

13. אולמן כתבה בתרגומה "מכיון שהמדרגות היו בנויות כנגד מקום גבוה יותר", אך בהערות צוין שלפי כת"י הנוסח צריך להיות כפי שכתבתי למעלה. וראה לקמן שנברר את שתי הנוסחאות.

מרובע... בסמוך לו ניצב היכל גדול ובו מזבח ומנורה.

הרב סילבצקי הביא את מה שכתב ב'קדמוניות' את הגבעה הזאת ביצר שלמה מלכנו הראשון בחכמה ובעמל רב בחלקים שמסביב לפיסגה מלמעלה, ומלמטה ביצרה החל בתחתיתה.

ופירש כוונתו שלמעלה הגיעו ביצורי שלמה עד קרוב לפיסגה ומלמטה נבנתה החומה הדרומית שהיא החומה שהנראית כיום כיון שהיא זו שנמצאת למרגלות הגבעה. ומכאן הסיק שמקום הכיפה הנמצא על הפיסגה עצמה אינו בתחום ה-500 המקודשות.

ועוד דייק מדבריו במלחמות שהמתחם הורחב בצפון, שרק בצפון היתה הרחבה.

ויש להעיר שהרב סילבצקי נוקט שהחומה הדרומית שאורכה 280 מטר היא היא החומה המדוברת שלגביה כתב יוסף שאורכה ריס (וזה עצמו תמוה כי מדובר בטעות של 50 אחות, ריס הוא 185 מטר), ואם כן בתיאום עם מה שאנו רואים היום ה-500 אמה נמשכו צפונה מהחומה 280 מטר, כפי שכותב הרב סילבצקי בעצמו שהם הסתיימו במקום שבו יש שינוי בתוואי החומה, ולכן הם כן צריכים לכלול את הפסגה.

אך בלאו הכי המעיין יראה להדיא שזו דוגמא מובהקת לצורך בעיון אמיתי כדי להסיק מסקנות מכתבי יוסף, ולא להסיק מסקנות מקריאת קטע יחיד. הרואה את כל הדברים שהבאתי יראה בבירור שלפי יוסף המקדש הפנימי ממוקם בפיסגה ולא על כתף הגבעה. ב'מלחמות' כתב במפורש ששלמה בנה את ההיכל על רום הגבעה שמורדותיה יורדות בשיפוע לכל עבר. וגם ב'קדמוניות' לפני המשפט שמצטט הרב סילבצקי כתב שבית המקדש היה גבוה מכל הסטווים שסביבו והוא עומד נישא באמצע. גם אין ספק שהמשך התיאור ב'מלחמות' על העזרות (המקדש הפנימי) הוא למי שבא מהדרום היות והוא מתאר את המקום מהצד שבו יש שלשה שערים לעזרה, והצפון לא שימש כלל לכניסה. ועל כן ברור שההיכל עומד ברום הגבעה ולא על הכתף הדרומי של הגבעה כדברי הרב סילבצקי.

ולגוף הדברים, נראה לי לבאר שמה שכתב יוסף ב'מלחמות' ששלמה השאיר את המקום חשוף אינו כפשוטו, שהרי ב'קדמוניות' כתב שהוא ביצר את המקום סביב לפסגה, וגם מה שכתב ב'קדמוניות' ששלמה עשה את הגבעה מישור שווה לשטח העליון אינו כפשוטו השואה גמורה, שהרי כתב, גם ב'קדמוניות' וגם ב'מלחמות', שהמקום אינו כולו ישר אלא במרכזו יש גבעה.

לכן צ"ל שעיקר כוונתו במה שכתב ששלמה השאיר את המקום חשוף לומר ששלמה לא השלים את בניית חומות הענק שאנו רואים את יסודותיהם היום, אלא הם הושלמו במשך השנים. שלמה בנה רק את החומה המזרחית והקים שם את הסטיו המזרחי, ובנפרד ממנה בנה את החומה הדרומית למרגלות הגבעה, ובמשך הדורות השלימו את היקף הגבעה ממזרח דרום ומערב. בצד צפון לא נבנתה חומת ענק עד ימי הורדוס, היות וממילא צד זה גבוה יותר, ורק הורדוס שהרחיב את המקום בנה חומה צפונית אדירה, ועל ידו נעשה ההר מוקף כולו בחומות ענק.

יתכן שמה שכתב יוסף שהורדוס הרחיבו פי שנים, פירושו שכתוצאה מההרחבה שלו נעשה המקום המורחב פי שנים מהמקום המקודש, אך גם יתכן שכוונתו בזה רק על הרחבת הורדוס וא"צ לדקדק בדבריו ולומר שהוא מתכוון לומר בדיוק פי שנים.

לענ"ד מה שכתב ששלמה בנה ביצורים סביב הפסגה, פירושו שהוא בנה חומות שנבנו בתוך הגבולות הטופוגרפיות של הגבעה, במקום שבו הגבעה עולה מהקרקע ולא בתחתיתה והם תחום ה-500 אמה. ומה שכתב ששלמה יישר את הגבעה אינו מתכוון לומר שעשאה כולה בגובה אחד עם הפיסגה אלא שהתחיל למלא את תחום ה-500 ויישרו, אבל במרכז הושארה הפיסגה מוגבהת, וגם כפי שאנו רואים הצפון נשאר גבוה מהדרום. ובדורות הבאים היישר סביב הפסגה הושלם, אך העזרה נשארה מתנשאת מעל כל פני השטח המיושר, והדרום היה נמוך מהצפון.

ומכל מקום לאור כל הביאור מובן שפיר מה שכתב יוסף שהחומה נפרצה דוקא בצפון משום שהיא ההרחבה המאוחרת שעשה הורדוס, אבל בדרום השטח היה מורחב עוד מזמן שלמה המלך, ומתחילה היו שם שתי חומות למטה ולמעלה.

ואפשר שמה שכתב במלחמות שלאחר מכן בנו והשלימו את החומות למטה ולמעלה סביב המקדש אין הכוונה בחומה העליונה לחומה שהיא גוף חומת המקדש, אלא לחומת ה-500 שהיתה גם היא סביב המקדש (ראה תרגום שמחוני המובא לעיל).

ונראה שעל קיום החומה תוחמת בדרום שאינה החומה של המתחם יש ללמוד גם ממה שכתב בקדמוניות (פרק טו, 413) שבסטיו הדרומי היה ארבע שורות עמודים, "והשורה הרביעית היתה משולבת בחומה". ונראה שאין כוונתו כאן לחומה הדרומית של היום שכן כתב שם שהסטיו הדרומי היה מצד לצד לכל אורך החומה עד שלא יכלו להמשיכו בגלל העמק, בעוד שמקום אחר (מלחמת היהודים ד, ט, יב) ציין ארבע מגדלים בהר הבית, ולדבריו אחד מהם היה ממוקם בפנינה הצפון מזרחית, השני, באיזור הידוע כיום כשער השלשלת, ועל השנים האחרים כתב שהם עמדו "מן הקצה האחר למול העיר התחתונה", דהיינו בפנינות הדרומיות של המתחם, ואם הסטוים היו צמודים לחומה הדרומית היה צריך לומר שאי אפשר היה להמשיכם בגלל המגדלים ולא בגלל שהסטיו מגיע עד מקום העמק. גם מהאופן שבו שרדו האבנים העתיקות שבפנינה הדרומית מערבית נראה שהיה במקום זה מגדל שרוחבו כארבעים מטר (ראה מה שכתב בזה הרב קורן ועשו לי מקדש עמ' 186).

מהידע שיש היום על פני הסלע שבפנינה הדרום מערבית של המתחם אפשר לראות בבירור ששם נכנסת גבעה אחרת לתוך המתחם, באופן שאי אפשר לבנות שם סטוים ישרים בשתי קומות כפי שמתאר יוסף את הסטיו הדרומי המפואר. כל זה מכריח לומר שהחומה הצמודה לסטוים היא חומה אחרת שעמדה מעל החומה הדרומית. הסטוים לכשעצמם אינם זקוקים לחומה כדי שיעמדו והיא אינה מיפה אותם, לכן נראה שהצורך בחומה זו היה הלכתי, ומובן שהיא זו שנועדה לתחם את המקום.

מכל זה נראה שהחומה הפנימית היא שתיחמה את המקום המקודש כי החומה החיצונית כוללת בתוכה תחום טופוגרפי שאינו הר המוריה. גם מבחינה אסטטית הדברים מתאימים כי החומה הפנימית לא היתה כ"כ גבוהה וכך יופי הסטווים בלט, בעוד שאם היו בונים אותם בסמוך לחומה הדרומית היא היתה מסתירה אותם. כך מובן יותר גם התיאור של יוסף על הגובה העצום של הסטווים יחסית לעמק שתחתם עד שהעומד עליהם נתקף בסחרחורת.

לפי כל זה האיזור שבו נמצא היום מסגד אלאקצה היה מאז ומעולם כעין מבוא לכניסה למקדש, וכפי שמובא בדגם המקדש של הרב קורן. הרב קורן בספרו ועשו לי מקדש מביא לזה תימוכין גם מדברי חז"ל על השולחנים בהר הבית ותיאור כניסת מביאי הביכורים להר הבית. חז"ל לא ראו צורך לכתוב דברים אלו במפורש שהיו ידועים למי שהיה נוכח במקום, ולדורות מה שקובע הוא תחום ה-500 על 500 שמוזכר במשנה במידות היות והוא היה התחום הטופוגרפי של ההר, וממילא התחום המקודש.

באופן זה גם מיושב מדוע המשנה אומרת שבמערב היה רק שער אחד בעוד שאנו רואים כמה שערים, כי למתחם המקודש היה רק שער עילי אחד, והוא ככל הנראה מה שמכונה היום שער השלשלת.

על פי יסוד זה דברי יוסף מסייעים גם להנחה שמקום החומה הצפונית שבנה שלמה סביב הגבעה היתה בתוך הגבול הטופוגרפי הצפוני של הגבעה שסופו למעשה אכן בערך 500 אמה מהתחום הטופוגרפי הדרומי, וכפי שמשמע מדברי יוסף שהורדוס הוסיף למקום איזור שהוא מחוץ לגבעה.

ענין החומה הצפונית מפורש בתיאורי המלחמות על הר הבית כשכתב יוסף (מלחמות היהודים ז, ב ז) שלאחר כיבוש האנטוניה באו להלחם על חומה שהקיפה את הסטווים הצפוניים. כיון שהאנטוניה לפי דברי יוסף (מלחמות ו, ב, ט) עמדה בפינת המתחם, ברור שמדובר בחומה פנימית יותר מהחומה החיצונית שאליה יכלו לגשת גם בלי כיבוש האנטוניה.

כפי שציטטתי לעיל בקדמוניות (טו יא, ג) כתב יוסף שהתחום היה ריס על ריס וכל צלע היתה ריס, בעוד שבמלחמות (ה, ה, ב) כתב שהתחום הכולל המקודש היה ששה ריס "יחד עם האנטוניה". הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 161) ביאר את המילים "יחד עם האנטוניה", שנקט כך משום שבפינה הצפון מערבית בחלק שגבל עם האנטוניה לא היו סטווים¹⁴, ובאופן זה עולים דברי יוסף בקנה אחד עם דברי חז"ל כי שיעור 500 על 500 אמה הוא בערך שיעור של שש ריס.

¹⁴ והרב קורן מוכיח זאת גם ממה שהיו מהאנטוניה מדרגות המובילות לסטיו הצפוני בנפרד מהיורדות לסטיו המערבי, והיינו שבאמת הסטווים הללו לא נפגשו ולכן היה צורך במדרגות בשני המקומות לגבי הסוללות שהציבו הרומאים כתב יוסף "הסוללה האחת למול קרן חצר בית ה' הפנימית אשר בפאת צפון מערב, השניה למול האכסדרה אשר בצפון, ומשתי הסוללות הנשארות הועלתה האחת לעבר האולם המערבי בחצר בית ה' החיצונה, והשניה חוצה לה לפאת צפון". לא כ"כ ברור לי מדבריו כמה סוללות היו בצפון בסופו של דבר, אך עכ"פ הרב קורן דייק ממה שכתב שאחת מהן היתה מול קרן חצר בית ה' הפנימית שהחיל הגיע עד קרבת חומה זו. וזה לא יתכן לאור מה שאבאר לקמן שמדברי יוסף עולה שהמקום היה מרובע מלבני, אלא שיתכן לציין את המקום כמול הקרן של החצר הפנימית גם אם היא מרוחקת קצת מחומה זו.

ונראה להשלים את הביאור ולומר שמה שכתב בקדמוניות שהתחום הוא ריס על ריס כוונתו לתחום שנוצר לאחר בנית הסטווים שהזכיר שם בדבריו לפני כן, שכן הם מיעטו את תחום ה-500, ומובן שכך היה נראה פנים השטח בגודל של כ-400 אמה על 400 אמה.

לפי כל זה מובן גם מה שכתב יוסף במלחמות בסוף ספרו שהמקדש חרב משום שעשו את צורתו ריבוע, וכנראה היתה להם איזשהיא אמונה (אולי קשורה למה שעשו בא עם ארבע מאות איש) שזה דבר מסוכן. ולפי האמור כוונתו לחלק שסביב הגבעה והיינו חומות ה-500 על 500 שהם התחום המקודש, והם שנבנו בצורת ריבוע.

הרב סילבצקי מביא שנמצאה אבן שהחוקרים משערים שנפלה מהפינה הדרום מערבית של המתחם והיא מורה על כך ששם היה מקום התקיעה להכרזת שבת. ודייק מלשון יוסף שכתב שהמגדל הרביעי שבו היו תוקעים עמד "על פסטופוריון" שלפי אחד התרגומים פירושו שעמד על "לשכות המקדש", שהמקום המקודש היה בדרום.

אך התרגום אינו מוכרח, וכבר כתב הרב קורן שכנראה כאן צריך לתרגם סתם "לשכות", ובלאו הכי יתכן שיוסף מתייחס לכל המקום כמקודש כי הוא היה חלק מהר הבית, וכן בדברי חז"ל מצינו התייחסות כזו כפי שמסביר הרב קורן בספרו ועשו לי מקדש שמה שכתוב אצל הבאת הביכורים "הגיעו להר הבית" הכוונה שהגיעו לרחבה זו שלפני הר הבית, שבה מכינים העולים את עצמם לעליה, כיון שהמקום צמוד להר הבית הוא יכול להחשב כחלק מהר הבית לענין ההכרזה, או לענין הגדרת השולחנים כיושבים בהר הבית, ולדברים אחרים שאינם דיני הרחקה.

יא. התאמת הטופוגרפיה לדברי יוסף בן מתתיהו

הרב סילבצקי טען שאם הכיפה היא מקום ההיכל דברי יוסף הנ"ל במלחמות (ה, ה, ב) על גובה הגבעה אינם מתאימים למציאות הטופוגרפית שאנו רואים, כי מדבריו עולה שגובה הגבעה היה כ-7.5 מטר, כפי שנבאר להלן, ולפי פני הסלע הידועים לנו הגובה חייב להיות קטן יותר. אך מלבד העובדה שאם ננסה להעמיד את מקום ההיכל בדרום מסתבר שהדברים יהיו רחוקים מהבנה עוד יותר, כיון שנראה שבדרום אין שיפועים גדולים בפני הקרקע כמו שמתאר יוסף, כבר התייחסתי לשאלת הרב סילבצקי במאמר שנדפס במעלין בקדש גליון לב, ואציין לתמצית הדברים שמהם מתורצת גם קושית הרב סילבצקי.

המעין בדברי יוסף יראה שהוא מצביע על קיומן של 19 מדרגות משטח הר הבית בדרום עד הכניסה לשטח הפנימי. מכיוון שהמשנה מתארת את המדרגות המזרחיות העולות מהר הבית בגובה חצי אמה יש להניח שגם המדרגות שמזכיר יוסף היו בגובה זה, ונמצא שהפרש הגבהים בין מפלס הר הבית למפלס העזרה היה 9.5 אמות – 4.75 מטר. אין זה סותר לדברי המשנה שמהר הבית עד מקום עזרת כהנים הפרש הגובה הוא 11.75 מטר שכן יוסף מדבר כשבאים מהדרום, והמשנה מדברת על הפרשי הגבהים מהמזרח במקום מרוחק מהעזרה לאחר כל עזרת נשים, ובודאי כיון שמדובר בהר ככל שמתרחקים יורדים יותר.

אך לכאורה יש כאן סתירה פנימית שכן מדברי יוסף עולה שמצדה הפנימי הייתה החומה מכוסה בגבעה עד גובה 7.5 מטר (15 אמה) מעל תחילתה במפלס הר הבית, שהרי כתב שמבחוץ גובה החומה ארבעים אמה ומן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, והחומה לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה, ולפי זה אינו מובן איך היה המעבר משיא המדרגות שלכאורה העלו את הנכנס רק 4.75 מטר, לגבעה הצמודה לחומה שגובהה 7.5 מטר מעל פני הר הבית.

ונראה שההסבר לכך הוא שהגבעה לא היתה צמודה ממש לחומה, אלא מעט אחרי הכניסה היתה עליה של עוד קרוב ל-3 מטר.

ואמנם כך עולה מהמשנה שגבול האולם של ההיכל (שרוחבו 100 אמה) היה מרוחק רק 17.5 אמות מגבול העזרה (כי רוחב העזרה 135 אמה), ויתכן שגם בעזרה שסביב בנין ההיכל והאולם המפלס היה כגובה מפלס ההיכל ולא כמפלס העזרה במזרח¹⁵, כך שבמרחק קטן מאוד לאחר הכניסה היה צריך לעלות עוד 3 מטר לגובה מפלס ההיכל.

לפי זה יובן היטב מה שכתב שם יוסף: "מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות, מכיוון שהרצפה היתה בנויה במפלס גבוה יותר, לא התגלתה מבפנים במלואה כי היתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה"¹⁶. והתקשו המתרגמים מדוע נצרך לומר שהרצפה היתה בנויה במפלס גבוה יותר, הרי אמר מיד אחר כך שהחומה לא התגלתה מבפנים כי היתה מכוסה בגבעה, ומזה כבר מובן מאליו שהרצפה בנויה במפלס גבוה יותר, אך לפי האמור י"ל שכוונתו להסביר את הגובה שנקט שלכאורה אינו מתאים לגובה הכניסה, והסביר זאת במה שאמר שהמקום המרוצף דהיינו מפלס ההיכל היה בנוי במפלס גבוה יותר ממקום הכניסה, וזה גרם לכך שמי שעומד על המפלס של המקום המרוצף ראה לפניו חומה שגובהה ממנו רק 25 אמה, ואח"כ מסיים שעכ"פ החומה לא התגלתה במלואה אף למי שעומד בשיא המדרגות כיון שעכ"פ הגבעה מכסה את החומה.

ומעתה נראה שאכן יש התאמה לידוע היום על גובה פני הסלע, והדברים הם כפתור ופרח. היום אנו יודעים שגובה פסגת הצכרה 745 מטר מעל פני הים¹⁷, כ-10 מטר מערבית למקום המשוער ככותל המערבי של ההיכל נמצא בור מים שגובה הסלע שבו 736.4 מטר, ובמקום המשוער כמרכז חומת העזרה הדרומית או החיל (בקצה המערבי של בור 28) נמצא סלע שגובהו 739.5. לפי גובה הסלעים האלו נוכל להניח שמפלס הר הבית סביב דרום ומערב העזרה היה 737.25 מטר, ומפלס עזרת כהנים 742 מטר, ואם כן מהדרום היו עולים למפלס העזרה 4.75 מטר ולמפלס

15. רגילים לחשוב שמפלס ההיכל היה רק בתוך ההיכל, אך אין לזה ראייה. מדברי יוסף נראה יותר שהוא התפשט סביב והיה ממש קרוב לחומה, אם כי לא הגיע אליה.

16. יש שתרגומו "מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות מכיוון שהמדרגות היו בנויות כנגד מקום גבוה יותר". אפשר לבאר גם נוסח זה שכוונתו לומר שהגובה של עשרים וחמש אמות נובע מזה ששיאן של המדרגות היה בנוי כנגד מפלס הגבוה מהן עוד יותר, ומאתו מפלס גבוה עד לגובה החומה יש עשרים וחמש אמה.

17. בציוני הגבהים אינני מתייחס למפה טופוגרפית שאינה אלא השערה בעלמא, אלא רק למדידות שנעשו במציאות. הנתונים הטופוגרפיים המצויינים הם על פי המדידות שערך ר' דניאל מיכלסון עם מודדי שומרון, ומובאים במאמר שלו במעלין בקודש יא, ובאופן מפורט באתר truthofland ('אמת הארץ'). הרב קורן משתמש בגבהים שציין וילסון לפני למעלה ממאה שנה, וכתב שגובה הצכרה הוא 743.7, אך מהנתונים שכותב ר' מיכלסון עולה שבשטח הר הבית הגבהים שמדד וילסון בדרך כלל נמוכים כ-40 ס"מ מהמציאות, ובגובה פני הצכרה נעשתה טעות גדולה של נתונים שלא צירף לחישוביו כך שלמעשה גובהה 745 מטר. הרב קורן מניח כהנחת יסוד שגם בזמן המקדש כל ה'רמה' היתה בגובה אחיד וגובהה מסביבותיה 3.5 מטר. אך מהנתונים של הגבהים שמביא הוא עצמו בסוף ספרו ועשו לי מקדש, עולה שבמרכז השפה הצפונית של הרמה, בין הסלע שעל הרמה לזה שמתחתיה ההפרש הוא רק מטר, וגם במקומות שנבדקו על הרמה גובה פני הסלע אינו אחיד.

ההיכל 7.75 מטר. אין סתירה לזה ממה שבחלק הצפוני של ה'רמה' במקום שהוא מחוץ לעזרה יש סלעים שגובהם קרוב ל-742 מטר, כי נוכל לומר שבצפון המפלס החיצוני היה אכן גבוה יותר והכניסה לחיל היתה דרך החיל ולא הוצרכו לעלות על גביו. ומה שאומר יוסף שהשטח המרובע הוא למעלה נאמר משום שעכ"פ בשלושת הרוחות האחרות צריך לעלות כדי להגיע לשערים. אלא שמכל מקום כיון שמדברי יוסף במקום אחר (מלחמות היהודים ה, א, ה) משמע שרק במערב יכלו לקרב כלי מלחמה היות ולא היו שם מדרגות ומשמע שגם בצפון לא יכלו לקרב כלי מלחמה בנקל בגלל מדרגות צ"ל שחומת החיל הצפוני היתה מדורגת, ויתכן גם שלצפון לא יכלו להתקרב מסיבה אחרת שלא פורטה אצל יוסף. גם אין סתירה ממה ש30 מטר דרומית ל'רמה', במקום שלפי מה שביארתיו הוא חלק מהר הבית, יש סלע שגובהו 738.7 מטר, כי יכולים להיות סלעים ששימשו כמבנים גם בתחומי הר הבית.

גם הנתונים על עזרת נשים ועזרת ישראל מהמשנה מתאימים לדברי יוסף, שהרי לפי המשנה, המדרגות של עזרת נשים הובילו לעזרת ישראל הנמוכה 1.25 ממפלס עזרת כהנים, ונראה שלזה התכוון יוסף במה שכתב שחמש-עשרה המדרגות המביאות מעזרת נשים לעזרה היו נמוכות מחמש החיצוניות, כלומר, הם הביאו למקום נמוך יותר מהמקום אליו הביאו חמשת המדרגות.¹⁸ מפלסים אלו תואמים למציאות כי לא נמצאו סלעים הגבוהים מ-740.75 מטר באיזור המשוער של עזרת ישראל. ולא נמצאו סלעים הגבוהים מ-737 מטר באיזור המשוער לעזרת נשים. גם נראה שנוכל לצייר 19 מדרגות שמובילות לכניסה מדרום ומצפון לעזרת נשים, לפי מה שכתב ב'תבנית היכל' (ספר שני) ששערי עזרת נשים המוזכרים ב'מלחמות' מצפון ודרום לא הובילו ישירות אל מפלס קרקע עזרת נשים אלא לגזוזטרות שבעזרת נשים. רמז לכך ניתן למצוא בדברי יוסף בן מתתיהו: "היה שער אחד לדרום ושער אחד לצפון **שהובילו אל עזרת הנשים**", כלומר, לא היו פתוחים ישירות אל מפלס עזרת נשים, אלא הובילו אליה. פירוש זה מיישב גם את הקושי מדוע לא הוזכרו שערים אלו לא במשנה ולא ב'קדמוניות' – שכן לא היו פתוחים אל העזרה.

על כן כל התיאור הזה מהוה ראיה למסורת שהצחרה היא אבן השתייה, כי הפרש הגובה שבין קודש-הקודשים למרגלות חומת העזרה הוא הפרש גובה גדול במרחק קטן, ויש הכרח לומר שהפרש זה מתבטא בגובה פני הסלע מפני שאבן השתייה הייתה בולטת מעל לפני הקרקע. והנה אם אבן הצחרה היא מקום קודש-הקדשים אנו מוצאים התאמה בגובה הסלעים שנמדד בימינו שמאפשר קיומה של גבעה כזו. אך קשה להניח שיש בתחום הר הבית מקום נוסף שבו נוכל לתאר שפני סלע עולים בתלילות גדולה כל כך.

יב. התאמת מיקום החומות לדברי הרדב"ז והרמב"ם בפירוש המשניות

18. הרב קורן (מעלין בקודש כח עמ' 142) לא הבין כך את כוונת יוסף (לא ברור לי אם הבין שגובה כל מדרגה בעזרת נשים היה קטן מגובה כל מדרגה חיצונית מחמשת המדרגות. או הבין שהמדרגות מתחילות ממקום נמוך יותר), אך לענ"ד מסתבר לפרש כך את דבריו כדי להתאימם למה שנפסק בהלכה שעזרת ישראל נמוכה יותר מעזרת כהנים, וכן פירש ר' דניאל מיכלסון במאמרו שבאתר 'אמת הארץ' הנ"ל.

הרב סילבצקי כתב שאם אבן השתיה בלטה במערב קדש הקדשים כדברי הרדב"ז החיל חייב להגיע עד חומת הר הבית או לעבור אותו, ואם היה הרדב"ז יודע זאת אולי היה חוזר בו.

אך המרחק מהקצה המערבי של קודש הקדשים הוא המרחק ממרכז קדש הקדשים עד החומה. ממרכז קדש הקדשים עד מקום המדרגות של האולם - 73 אמה¹⁹, אח"כ יש את שטח עזרת כהנים וישראל שהוא 76 אמה, ועזרת נשים 135 אמה, והחיל הוא 10 אמות סה"כ 294 אמות. וכבר הזכרתי שלדעת הכפתור ופרח אין צורך להוסיף את החיל כי הוא כלול בתחום עזרת נשים, ואם כן המרחק הוא 284 אמות – לפי אמה של 50 ס"מ בערך 142 מטר או 147 מטר.

והנה בימינו אנו יודעים שהמרחק מהקצה המערבי ביותר של ה'צחרה' עד כותל הר הבית המזרחי הוא 197 מטרים, הרי שנשאר לנו מעל 50 מטר רווח.

אכן בפועל כל המדידות תלויים בכמה שאלות, מה המידה של האמות, והאם החיל הוא חלק מתחום השכ"ב אמה או מחוצה לו, מה עובי הכתלים שלא התפרש ואיך נמקם את כיוון המקדש ביחס לחומת הר הבית שאינה מכוונת כרוחות העולם, אבל אין בכל זה נפקא מינה כי האמת שמה שהועבר במסורת כפי שרואים גם מהמקורות שלפני הרדב"ז הוא שהכיפה מציינת את מקום המקדש, ועל סמך זה קובע הרדב"ז את המרחקים. אם לפי זה יצא שלפי שיטת חישוב מסוימת החיל יוצא מהחומה המזרחית או אפילו הגיע קרוב אליה בצורה שלא נשאר מקום לסטוים הרי שהחישוב הזה אינו נכון. חישוב אפשר לעשות בכל מיני צורות, או לכלול את החיל בתחום השכ"ב, או לצמצם ברוחב הכתלים, או לשנות את הכיוון של המקדש בהתאם לחומת הר הבית (כפי שסובר פרופסור מיכלסון באתר אמת הארץ שהעזרות היו בכיוון של חומת הר הבית המזרחית ורק שער המזרח מכווון לפי רוחות העולם), או לשנות את המידות שאינם ידועות לנו בודאות, אבל המסורת שהרדב"ז קובע אותה כוודאית לא ניתנת לשינוי.

יש לציין שמסתבר מאוד לשער את כל השיעורים באמות קטנות היות ויוסף כתב את מידותיו לפי שיעורים רומיים בהם אמה היא 44 ס"מ, ובהרבה דברים הוא כותב בדיוק את המידות שמוזכרים בחז"ל, כך שהמידות חייבות להיות קרובות.

ואמנם הרב סילבצקי כותב שלפי הרדב"ז לא נוכל לומר שהאמה קטנה, היות והוא מתייחס לכותלי הר הבית של היום המזרחי והמערבי ככותלי הר הבית המקודש ובמקום הכיפה המרחק ביניהם הוא 290 מטר. אך הלא בכל מקרה בגלל שינוי הזוויות חייבים לומר שאם הכתלים האלו מתחמים את התחום המקודש הם לא כללו בדיוק 500 אמה על 500 אמה, ומסתבר שלרדב"ז לא היו כלים להבחין בדבר זה, ולא שייך להקשות עליו מכאלו דקדוקים.

ומכל מקום לענ"ד כל מה שהתקשו החוקרים היכן למצוא 500 על 500 מדויקות אינו קשה כלל. מסתבר שכיון שאין הר שגודלו בדיוק 500 על 500 כל הקביעה שהר הבית הוא בגודל זה משמעותה שיש לתחם בתוך הגבולות הטופוגרפיות של ההר שטח שהוא לפחות 500

19 10 אמה קדש הקדשים, 1 אמה טרקסין, 40 אמה היכל, 6 אמות כותלו, 11 אמות אולם, 5 אמות כותלו – סה"כ 73 אמה.

אמה, ואין חובה לדקדק שיהיו בדיוק 500 ולא יותר. בזה מיושב למה המשנה אומרת רק רובו מן הדרום ולא אומרת מרחקים מדויקים.

הרב סילבצקי העיר עוד שלפי ציורו של הרמב"ם בפירושו למשניות עולה ש'רובו מן הדרום שני לו מן המזרח' מחושב בהנחה שיש רוב פנוי במזרח לאחר עזרת נשים, ודבר זה אינו תואם את הקביעה שהכיפה היא מקום ההיכל. אך מלבד שבהלכה ברור שהרמב"ם לא פסק כך נראה לענ"ד פשוט שהרמב"ם לא דקדק בציור זה, שכן המעיין בפירושו למשנה יראה להדיא שהוא סבר גם בפירוש למשנה שמודדים את המרחקים מהעזרה כי לאחר שכתב שהמרחקים נמדדים מהעזרה הוסיף: "ואני אצייר לך עתה את זה, ואצייר את החיל והסורג ועזרת נשים שיזכיר אותה לקמן עתה בפרק זה, כדי שיהא ציור אחד ולא נרבה בציורין".

מבואר שאת עזרת נשים צייר רק בגלל המשך הפרק ואינו זקוק לציירה כדי להבין את ענין רובו מן הדרום כי לא ממנה נמדד רובו מן הדרום.

גם צריך להבין למה צייר הרמב"ם את העזרות מרוחקות מהחיל באופן של רובו מן הדרום, הרי דבר כזה לא נזכר בשום מקום, ואם רבי לא שנאה רבי חייא מנין לו.

ועוד יש לתמוה על הציור שצייר את עזרת נשים בצורה מלבנית וברוחב קטן בהרבה מהעזרה, בעוד שלפי המשנה היא ריבוע שקרוב בגודלו לעזרה.

מחמת כל זה נלענ"ד שהרמב"ם צייר את הציור הזה באותם שלבים המתוארים בגוף פירושו. בתחילה צייר רק את העזרה ביחס להר הבית, ואח"כ הוסיף קוים כדי להראות את עזרת נשים החיל והסורג, ולא חש לדקדק בכך שבגלל הוספת הקו בתוך מלבן העזרה נראה עתה כאילו "שני לו מן המזרח" נמדד מעזרת נשים כי בפירוש עצמו כבר ביאר שהמרחק נמדד מהעזרה ולא מעזרת נשים.

יג. האם יש חשש כניסה לחיל בסיבוב הרמה

כותב הרב סילבצקי שגם אם נקבל את הקביעה שהכיפה עומדת על מקום ההיכל יש חשש כניסה לחיל כשמסובבים את הרמה כנהוג לפי דברי המפרשים במשנה במידות פ"ב שהמידה 'עשר אמות' לחיל נאמרה רק במזרח.

אך לענ"ד אין חשש כזה.

ראשית מפשט המשנה משמע שאין הבדל בין הכיוונים השונים לגבי רוחב החיל מאחר שאנו רואים שבדברים שיש לגביהם הבדלים בין כיוון לכיוון הדבר צויין כבמשנת "רובו מן הדרום", או שלא נכתב כלל מרחק כדוגמת הסורג (שעמד בפני עצמו לפני החיל כמבואר בכתבי יוסף בן מתתיהו) שלא נכתב המרחק שלו מהחיל או מהר הבית כי לא היתה בזה הקפדה, ואילו בענין החיל נכתב רק עשר אמות ולא נכתב כל שינוי, ומשמע אם כן שכן המרחק מכל כיוון כפי שכתב בספר חנוכת-הבית (חפץ סי' ו ד"ה גובה).

דבר זה מוכח גם מדברי יוסף בן מתתיהו (מלחמות ה, ה, ב) הנ"ל:

מארבע עשרה מדרגות ועד לחומה היה מרחב בן עשר אמות כולו שטוח.

יוסף מתאר לאחר הסורג והמדרגות מרחב של עשר אמות של חומה נמוכה הצמוד לחומה שהקיפה את המקדש השני שהיה בצורה רבועה. הוא אמנם אינו קורא למקום זה חיל, אך ודאי מסתבר שזהו החיל המתואר במשנה כיון שהוא מזכיר את אותה מידה 'עשר אמות', ועולה מדבריו שהחיל הוא חומה קטנה צמודה לחומת העזרה ברוחב עשר אמות ואין היא מוסיפה שינוי חריג משמעותי על הצורה המרובעת (מלבן) של העזרות לפחות במזרח ובדרום. ובפשטות אם אין שינוי בין המזרח והדרום בזה מסתבר שגם אין שינוי בצפון ובמערב כי אחרת לא יקרא המקום רבוע.

בניגוד לדברי הרב סילבצקי אין כל הוכחה שיש חריגה משמעותית מתחום העשר אמות סמוך לעזרה. הסנהדרין יכלו לשבת בצורת גורן עגולה מאורכת על רוחב חמש מטר ללא קושי, אפשר לפרוס על חומה שגובה עשר אמות ורחבה עשר אמות פרוכת שגובהה עשרים אמה (ולא ארבעים כפי שכתב הרב סילבצקי). רק ממה שכתוב שבית המוקד היה פתוח לחיל משתמע שבמקום זה היה החיל מרוחק יותר מעשר אמות מכותל העזרה, אך כיון שיוסף מתאר את המקום באופן כללי כמרובע מלבני משמע שלא מדובר בחריגה גדולה, או נאמר שכאן הכוונה במשנה במילה חיל לחלק החצוני ולא דוקא למקום המקודש בקדושת החיל.

גם לפי הרמב"ם הסובר שהעשר אמות היא מידת גובה עכ"פ משמע שהחיל הוא חומה צמודה לחומת העזרה כי בהלכות בית הבחירה (פרק ה, ג) הוא מכנה את החיל חומת העזרה:

ולפנים מן הסורג החיל, גובהו עשר אמות, ועליו הוא אומר בקינות זיאל כל

וחומה, זו חומת העזרה.

הרמב"ם לא בא כאן לפרש פסוקים, אלא לבאר (על פי הגמרא בפסחים על שורא ובר שורא) שהחיל הוא חלק מחומת העזרה ולכן נאמר בפסוק עליהם "יחדיו אומללו".

הרב סילבצקי סבור שיש ללכת בענין החיל לחומרא בגלל הגמרא בזבחים דף קטז ע"ב, שם איתא:

"תניא: כשם שמחנה במדבר כך מחנה בירושלים, מירושלים להר הבית מחנה ישראל, מהר הבית לשער נקנור מחנה לויה, מכאן ואילך מחנה שכינה. תניא, רשב"י אומר: עוד אחרת היתה וחיל עזרת נשים היא, ולא היו עונשין עליה ובשילה לא היו אלא שתי מחנות".

מו"ר הרב שפירא במנחת אברהם הביא את הפירוש המיוחס לרבינו חננאל על דברי רבי שמעון שכתב שכוונת רבי שמעון שאפשר לאכול קדשים בתחום החיל, ומבואר מזה שהוא תחום מקודש מדאורייתא, וכתב ר' אברהם דאכן מלשון רבי שמעון "עוד אחרת היתה" משמע שרצונו לומר שמלבד ג' מחנות היה עוד מחנה שהוא החיל, דאף הוא כמוהם מהתורה, ועוד דאם תני מקומות מדרבנן הרי שנים היו עזרת נשים והחיל ומדוע אמר שיש רק עוד אחת אחרת, ועוד מאי קאמר שלא היו עונשים עליה הרי עונשין לפי מה שראוי לקדושה מדרבנן דהיינו מכת מרדות.

ובאמת השיטה מקובצת מגיה במקום שצ"ל רק "עזרת נשים היא" כדי שלא יקשה מזה שיש בפועל תוספת של שתי מחנות, אלא שבלבד הדוחק בעצם חידוש של הגהה, בהגהתו מתורצת רק הקושיה השניה.

אך לענ"ד גם אם היה מדובר באיסור דאורייתא לא היה צריך לחשוש לזה בסיבוב הרמה משום שלפי ההנחה שהכיפה היא מקום ההיכל אין ספק שבמקום שבו הולכים היום לא היה חיל. אע"פ שהרב קורן חידש שיש אפשרות לומר שהחיל היה מקום רחב עם שערים נוספים שיצר ריבוע גדול המגיע לחצר שער הרחמים כבר כתבתי במעלין בקדש גליון לב שעיון פשוט בדברי יוסף בן מתתיהו הנ"ל מעלה שהחיל אינו חומה עם שערים נוספים כפי שמצייר הרב קורן, אלא הוא וחומת העזרה אחד הם, ולכן מספר השערים המוזכרים במשנה המדברת על שערי העזרה זהה למספר השערים המתוארים אצל יוסף. מדברי יוסף ב"מ גם יש לפשוט שהחיל היה גם בדרום, ולכן אין לחוש למה שכתב הרא"ש שהחיל הוא רק במזרח מהצפון לדרום, ואין אפשרות להקיף בלי להכנס בחיל. גם מצד עצמו הדבר אינו מסתבר כלל כי משמע ממסכת שמחות (ו, יא) שעיקר מה שעשו הבאים למקום היה ההקפה, ועל ידי זה היו נושעים בתפילתם ולא מסתבר שטמאי מת שמותר להם להכנס להר הבית לא יוכלו לעשות את ההקפה.

ומלבד כל זה נראה פשוט שלהלכה אין להתייחס לזה כספק דאורייתא משום שיש כמה וכמה סוגיות מהם עולה שאיסור הכניסה של טמא מת לחיל הוא רק מדרבנן.

1. בגמרא בסוטה (כ ע"ב) מבואר שלאחר ששתתה האשה את המים המרים, היו מוציאים אותה "שלא תטמא העזרה". הבנתה הראשונית של הגמרא היא, כי החשש לפנינו הוא שמא תמות האשה, אולם הבנה זו נדחית על פי דברי התוספתא, שטמא מת ואפילו המת עצמו, מותר במחנה לוי. אם עכ"פ טמא המת אסור בכניסה לחיל מהלל"ם, הרי שאף לטומאת מת יש לחשוש במקום השקאת האשה, שהוא בשער ניקנור (משנה בסוטה דף ז ע"א), הנמצא בתוך עזרת הנשים בכניסה לעזרה (כמבואר במשנה מידות א, ד, ב, ד).

וכן פוסק הרמב"ם סוטה ג, טז שהחשש הוא מטומאת נידה.

2. בגמרא בנזיר (מה ע"א) הועלתה אפשרות שנזיר שנטמא בטומאת מת יהיה רשאי להביא את קרבנותיו רק לאחר שיטהר ויעריב שמשו. הגמרא דוחה אפשרות זו ומבארת, שנזיר רשאי להיכנס אף קודם שיטהר, משום שהוא מביא את קרבנותיו לשער ניקנור, אשר כאמור נמצא במחנה לוי בפתח העזרה, וטמא מת מותר במחנה לוי. אם טמא מת אסור מדאורייתא בכניסה לחיל ולעזרת הנשים, הרי שאסור לו להגיע אל שער ניקנור, ולכאורה אין מקום לדחיית הגמרא.

3. במשנה בסנהדרין (פא ע"ב) נאמר על כהן ששימש בטומאה, כי פרחי הכהונה מוציאים אותו אל מחוץ לעזרה ומפציעים את מוחו בגזירים. המשנה אינה מצריכה להוציאו אל מחוץ לחיל, והיא מזכירה רק את העזרה, למרות שכהן זה ימות במקום בו יפציעו את מוחו.

4. בגמרא בזבחים (לב ע"א) מובאת מחלוקת בין שתי ברייתות, אם מותר לטמא מת להכניס את ידו לתוך העזרה בשביל לסמוך. מאחר שרוחבו של החיל עשר אמות, אין כל אפשרות לטמא להושיט את ידו מהשטח שמחוץ לחיל בהר הבית אל תוך העזרה.

5. בדומה לזה נראה מדברי המשנה בזבחים (לא ע"ב), המכשירה את שחיטת הקרבן של הטמא, כי היא עוסקת בטמא העומד מחוץ לעזרה ושוחט. לא מסתבר לומר, שהשוחט מחזיק סכין ארוכה יותר מעשר אמות (רוחב החיל).
6. בירושלמי מסכת חגיגה פרק א ה"א:

"ר' בון בר חייא בעא קומי רבי זעירה איכן היו מראים פנים בהר הבית או בעזרות א"ל נישמענה מן הדא הטמא פטור מן הראייה דכתיב [שם יב ה ו] ובאת שמה והבאתם שמה ואין טמא מת נכנס להר הבית הדא אמרה בעזרה היו מראים פנים".

ואם נאסר בחיל מהלל"מ למה לא נאמר שדי במה שמראה פניו בחיל.

ומעתה גם אם נאמר שלפי הפירוש המיוחס לרבינו חננאל אליבא דרבי שמעון איסור הכניסה לחיל הוא מדאורייתא ודאי שגם רבינו חננאל לא היה מכריע כך להלכה.

ובר מן דין גם לדברי רבינו חננאל לא ברור שיש להשוות בין דיני האכילה לאיסור הכניסה, כפי שכתב הרב סילבצקי בשם האגר"מ שיתכן שהמקום מקודש מדאורייתא אבל דיני ההרחקה ממנו הם רק מדרבנן. וגם הגר"א שפירא כתב שיש מקום לפרש בדעת ר"ח, שדבריו מוסבים רק לענין אכילת קדשים, דסובר שאכילת קדשים אינו מדיני מחנה שכינה אלא מדין חצר אוהל מועד, ואפי' חצר שאינו במחנה שכינה תחשב כחצר אוהל מועד. וראה במשנה במכות (יז ע"א) "האוכל קדשי קדשים מחוץ לקלעים" ה"ז לוקה את הארבעים", ולא הוזכר בה שהדבר תלוי במחנה שכינה.

ועוד כתב במנחת אברהם שיש מקום לפרש גם ברמב"ם שאיסור הכניסה לחיל הוא מדאורייתא, כיון שכתב רק לגבי איסור הכניסה של טבול יום לעזרת נשים שהוא מדרבנן, והרב סילבצקי מציין שכך כתב גם מהר"י קורקוס בפירוש הראשון על הרמב"ם בהל' ביאת מקדש פ"ג.

אך המעיין יראה שמה שמפרש מהר"י קורקוס ברמב"ם בתחילה שכניסה לחיל אסורה מדאורייתא אינו פירוש שהוא נשאר בו, הוא עצמו מסיים שיותר נראה שפירוש זה אינו נכון. וראה במעשה רוקח שם שהכריח דגם הראב"ד הבין שהרמב"ם סובר שהוא דרבנן, ובאמת לענ"ד הדבר מוכרח מלשון הרמב"ם דמסיים שם כלשון הגמרא ביבמות שגם עזרת נשים היא מחנה לויה, ואם החיל שהזכיר לפני כן הוא מחנה עצמאי עזרת נשים היא במחנה החיל ולא במחנה לויה. ולענ"ד מה שלא כתב הרמב"ם במפורש שהחיל הוא מדרבנן הוא משום שהוא קל מגזירה דרבנן שהוא הרחקה נוספת שהוסיפו ביחד עם ההרחקה של עזרת נשים כעין גזירה לגזירה, ולכן כתב שעונשים מכת מרדות רק על עזרת נשים ולא על החיל, וראיתי שכתבו דכך דייק הגרי"ז מדברי הרמב"ם. ונראה לבאר גם מה הביא את הרמב"ם להבין כך, על פי מה שנכתוב לתרץ את הדיוקים של ר' אברום במנחת אברהם.

והענין הוא שבתוספתא כלים פ"א איתא:

הלכה ח

טמא מת נכנס להר הבית ולא טמא מת בלבד אמרו אלא אפילו מת עצמו שנ' ויקח משה את עצמות יוסף עמו, עמו במחנה לוייה. ר' שמעון אומר החיל ועזרת נשים מעלה יתרה בבית העולמים והטמאין שנכנסו לשם פטורין.

הלכה יב

וכשם שהיו במדבר שלש מחנות מחנה שכינה מחנה לוייה מחנה ישראל כך היו בירושלם מפתח ירושלם ועד פתח הר הבית מחנה ישראל מפתח הר הבית ועד שער ניקנור מחנה לוייה משער נקנר ולפנים מחנה שכינה.

מלשון התוספתא נראה שרבי שמעון לא בא לחלוק ולהוסיף מחנה על המחנות המוזכרים רק בהלכה יב, אלא לפרש את דין טמא מת, ורואים שגם כאן נקט חיל ועזרת נשים למרות שלכאורה הוא עוסק אך ורק בחיל.

ומתוך זה נלענ"ד שבאמת כוונת רבי שמעון רק להוספת תחום של כניסת טמא מת מדרבנן, ולגבי השאלות של ר' אברום נוכל לתרץ שנקט חיל ועזרת נשים כאחד למרות שבעצם כוונתו לחיל כדי לבאר למה לא מחמירים בחיל ופטורים מכל עונש אפילו מדרבנן, שהוא משום שבעצם החיל הוא כתוספת גזירה על גזירת עזרת נשים, וחשיב כגזירה לגזירה. ומעתה מובן שפיר מה שדייק הגרי"ז מהרמב"ם שבאמת אין עונשים עליו כלל לפחות כל עוד שלא נכנס לעזרת נשים, דלמד זאת מגוף לשון הגמרא כאן דמשמע שהחיל הוא הרחקה נוספת שנגזרה עם ההרחקה של עזרת נשים.

ועוד כתב הרב סילבצקי שגם אם הוא מדרבנן יש להחמיר כשאיינו יודעים את גבולותיו מצד שהוא כ"איסור שנתערב בהיתר והוא לפנינו ואיינו יכולים לעמוד על שיעורו" שנפסק בשו"ע (יו"ד צח, ג), והאריך בכללי הפוסקים דבכה"ג מחמירים גם באיסור דרבנן. אך יש להשיב שאין כאן שאלה של תערובת, אלא השאלה היא עד כמה ההוכחות שאנו מביאים לעמוד על שיעור מצומצם של האיסור מספיקות להכריע כך, ובזה לכו"ע העובדה שהאיסור הוא רק מדרבנן גורמת לכך שלא חייבים להביא הוכחות מוחלטות אלא נסתפק בדעת נוטה שיש להקל, ובפרט שדברי השו"ע נאמרו באיסור דרבנן גמור, אך כאן הוא איסור קל שלפי דברי התוספתא והרמב"ם אין מענישים עליו מכת מרדות.

הרב סילבצקי מתייחס לעניין כאיסור שאפשר לבררו כי אפשר להוכיח דברים מחפירות נוספות שייעשו. אך חפירות נוספות רק יכולות להעלות שאלות או לחזק, ולעולם החפירה לא תהווה הוכחה מוחלטת עד ביאת המשיח.

ולכל זה יש להוסיף שבשו"ת הרדב"ז (ב, תרצא) משמע שקדושת החיל ועזרת נשים בטילה לגמרי. וראה מה שכתבתי בזה במאמר במעלין בקדש לג עמ' 181 שהוא דבר המסתבר לפי הכלל של הרמב"ם שקיום הקדושה תלוי בקיום הגורם לה, וקדושת החיל ועזרת נשים תלויה בבניית המחיצה שהרי לכו"ע לפני בניתה לא היתה קדושה מיוחדת. וכבר ציינתי שהברכ"י, השע"ת, כפה"ח, מעשי למלך, ערוך לנר ופוסקים נוספים הביאו את דברי הרדב"ז בהסכמה שבשתיקה.

יד. רובו מן הדרום פירושו שרוב המרחק בין החומה לעזרה היה בדרום

הרב גורן בספרו הר הבית התיר בשופי להכנס בדרום דרך שער המוגרבים וללכת על גבול מסגד אלאקצה, ההיתר הזה מיוסד על פירוש המשנה "רובו מן הדרום" הוא שרוב השטח

הפנוי בהר הבית היה בדרום, ולפי חישובי המרחקים העלה שבודאי כשהולכים מדרום לשער ברקלי לא נכנס לתחום החיל והעזרה.

הרב סילבצקי מפקפק בזה משום שיש לחוש לפירוש הר"ש והרא"ש מהם עולה שלא הוזכר בזה שמרחק הדרום מהעזרה הוא המרחק הגדול.

אך נראה שהוא חשש רחוק מאוד לאחר עיון בגוף הסוגיה.

במשנה במס' מדות (פ"ב מ"א) שנינו: "הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה. **רובו** מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב. מקום שהיה **רוב מדתו**, שם היה רוב תשמישו".

מבואר במשנה שרובו האמור ברישא הוא רוב מידתו, ומשמע מפשטות הלשון שהכוונה לרוב השטח הפנוי שאותו אנו מודדים במשניות מידות, וכיון שאין הכרח ששם יהיה גם רוב תשמישו הוצרך להשמיענו בסיפא ששם גם רוב תשמישו.

וכך כתב הרמב"ם (פ"ה מהל' בית הבחירה ה"ו): "**העזרה** לא היתה מכוונת באמצע הר הבית, אלא רחוקה מדרום הר הבית יתר מכל הרוחות וקרובה למערב יתר מכל הרוחות, ובינה ובין הצפון יתר ממה שבינה ובין המערב, ובינה ובין המזרח יתר ממה שבינה ובין הצפון".

"עזרה" זו היא עזרת ישראל ועזרת כהנים – שכן בהלכה ז כתב: "ולפני העזרה במזרח היתה עזרת הנשים". ולעיל הראיתי שכך דעת הרמב"ם גם בפירוש המשניות ולא כהתפארת ישראל (יכין, מדות פ"ב אות ג) שכתב שאת המרחקים מודדים מן הסורג ולא מן העזרה. והמציאות בשטח מראה כדברי הרמב"ם, והיא גם מתאימה למה שאמרו שכל הר הבית הוא מחנה אחד הכולל בתוכו את עזרת נשים והחיל.

וכדברי הרמב"ם פירשו המאירי, ר' עובדיה מברטנורא, התוספות יו"ט, ומלאכת שלמה (מדות פ"ב מ"א) בשם ה"ר יוסף אשכנזי. וכ"כ הכפתור ופרח בפ"ו, והראבי"ה בכת"י (הו"ד בתוס' יו"ט תוספות יום טוב מידות פ"ב מ"ג), והמפרש למס' תמיד (כז. ד"ה הר הבית) והמהרי"ט בקונטרס צורת הבית (הנדפ"מ עמ' רסז).

אמנם רבינו שמעיה בפירושו למס' מדות (פ"ב מ"א) כתב: "הר המוריה שעליו הבית בנוי – רובו מן הדרום – **רובו של בניין בדרום היה**, שבדרום ההר היה רוב תשמיש **העזרה**. מיעוטו מן המזרח – פחות מן הרוב במזרח, שתשמיש המזרח מועט מתשמיש הדרום".

והרא"ש כתב, "ורובו מן הדרום – **רוב בניין הלשכות** היו בדרומו של ת"ק על ת"ק אמה, והיינו דכתיב ביחזקאל (מ) ויניחני אל הר גבוה מאד ועליו כמבנה עיר מנגב, שהיה מבונה הבניין עליו מנגב, כההיא דרש"י פ"ק דסוטה וחברון שבע שנים נבנתה. הא דכתי' ירכתי צפון קרית מלך רב לפי שמקום שחיתת קדשי קדשים בצפון".

ויש לדון אם כוונת הרא"ש ללשכות של חול או לשכות של העזרה, דאם הכוונה לשכות העזרה הוא כעין דברי רבינו שמעיה שרוב בנין העזרה היה בדרום, ונצטרך לומר שהלשכות יצרו מצב שהרוחב העזרה גדול מאורכה כדי שנוכל לצייר את הצפון קטן מהמערב, ואם הכוונה ללשכות של חול איננו זקוקים לכך. מכל מקום מדבריהם אכן עולה שלא הוזכר במשנה הענין שהרוב הפנוי הוא בדרום (ולא כמפרשים שרצו לומר שגם הרא"ש מודה בכך), אך עכ"פ ברור שמשמעות לשון המשנה אינה כדבריהם שכן הלשון "רוב מידתו" משמעותו על המרחק שמודדים אותו ולא על בנינים. ולכן סיים רבינו שמעיה "ולבי מגמגם בלשון".

גם מהפסוק בנחמיה נחמיה פרק ח, א משמע כדברי הרמב"ם שנאמר שם:

וַיֵּאָסְפוּ כָּל־הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד אֶל־הֶרְחֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר־הַמַּיִם.

ובתוספתא סוטה, ז, יג, ז מבואר שזה היה בהר הבית. ומשמע שהמקום הפנוי בהר הבית היה בדרום לפני שער המים שהוא בדרום העזרה, ולכן הוא שימש כמקום ההתכנסות של כל העם.

וכן נראה שהמקום הפנוי היה בדרום מדברי יוסף בן מתתיהו שמתאר חצר גדולה מפוארת לאחר שנכנסים להר הבית, וברור מכל דבריו שהוא מתאר את הכניסה בדרום כפי שכתב גם הרב סילבצקי.

ומאחר שעכ"פ כך המשמעות הפשוטה מהפסוקים, מלשון המשנה, מרוב הראשונים, ומדברי יוסף נראה ששפיר אפשר להכריע שפירוש המשנה הוא שהרוב הפנוי היה בדרום. אמנם נכונה הערת הרב סילבצקי שהחשבון של הרב גורן הוא לפי אמות גדולות ואם נלך לפי אמות קטנות אכתי אין מקום בדרום שנוכל ללכת בו ללא חשש רק על סמך המשנה "רובו מן הדרום" (הבעיה היא בעיקר לפי אמות של 45.6 ס"מ), אך בצירוף למה שכתבתי לעיל שמוכח מדברי יוסף שהמקום המקודש התחיל בחומה אחרת שהיתה מרוחקת מהחומה הנראית כיום, וככל הנראה היא עמדה על גבול מסגד אל אקצה, כי שם פני הסלע גבוהים יותר, ולאחר מכן התחום כולל גבעה אחרת הרי שבכל זאת גם מי שאינו רוצה לסמוך על המסורת שהכיפה היא מקום המקדש יוכל ללכת בגבול הדרומי כשיטת הרב גורן.

טו. ההוכחה הטופוגרפית

הרב קורן בספר חצרות בית ה' הביא ראיה למסורת הכיפה כמקום ההיכל מהפרשי גובה של פני הסלע, והוכיח שלהלכה מתחשבים בענינים כאלו מדברי הכפתור ופרח על מקום חומות הר הבית שהוכיח זאת מהעמק המשתרע למרגלות החומה.

הרב סילבצקי מפקפק בזה משום שלדעתו רק הוכחה מהפרשי גובה בסדר גודל של אכילת 25 מטר מההר יכולה להתקבל, כי זו ההוכחה של הכפתור ופרח, אבל ההוכחות של הרב קורן בנויות על הנחה שלא היתה אכילה של סלע גם בשיעור הרבה יותר קטן, וזה אינו מוכרח כלל.

אך הכפתור ופרח לא מדבר על הפרשי גובה של 25 מטר שנחסרו. 50 אמה שהזכיר הוא מידת מרחק, והוא אומר שאין מהחומה עד שפת העמק אלא 50 אמה. עיון במציאות מראה שיש הרבה יותר מ-50 אמה עד המקום שבו העמק ממש חתוך, ועל כרחך כוונתו להתחלת ירידה תלולה שניכרת בעיקר בצד הצפוני של החומה. גם ההוכחה שלו מאורך החומה קלושה כי יכולה להיות תוספת, אם כן ההוכחות שלו אינן חזקות יותר מההוכחות שמביא הרב קורן, אלא שעיקר הענין הוא המסורת, וההוכחות הם רק נלוות לכן הם לא חייבות להיות הוכחות גמורות.

ובלא"ה יש לציין שעיקר ההוכחה של הרב קורן היא מחוסר היכולת להציב את ההיכל במקום אחר במתחם בעוד שאם נציב אותו בכיפת הסלע הדברים מסתדרים עם המציאות שאנו רואים. לא מדובר כאן בכך שלפי השיטות האחרות אפשר לפתור את ההצבה אם נחצב מטר אחד אלא שלפי השיטות האחרות נהיה מוכרחים לומר שנחשבו עשרות מטרים של סלעים. נכון שהרב קורן גם מנסה להתאים את שיטתו בדיוק לפני הסלע, אך זה אינו ההוכחה, ההוכחה היא משלילת האפשרות להציב במקום אחר.

כותב הרב סילבצקי שיתכן שחרישת ההיכל על ידי טרונסרופוס הפכה את כל פני השטח. אך הגמרא אומרת שגם אחרי החרישה ראו שועל יוצא ממקום בית קדשי הקדשים, משמע שהשרידים היו קיימים, וכבר הבאתי ממקורות נוצריים שהודו בעל כרחם בקיומם של החורבות הרבה שנים לאחר החורבן, וכל מה שעשו הוא זריקת אשפה לכיסוי החורבות. לפי המסורת והסברה יישור פני ההר שנעשה בזמן המוסלמים נעשה מתוך התחשבות בקדשי היהודים על כן נראה שבודאי מסתבר שפני השטח הסלעי לא שונו הרבה.

אמנם הוכחת הרב קורן מיוסדת על ההנחה שאבן השתיה שבלטה בקדש הקדשים היא סלע, והרב סילבצקי מפקפק גם בהנחה שאבן השתיה היא סלע מחמת הלשון "אבן", שבשונה מסלע מציינת בדרך כלל אבן מטלטלת. אך מהזוהר (בראשית דף עב. תיקוני זהר תיקונא שיתין ותלת ותיקונא שבעין) ומפרקי דר"א (פרק לה) עולה כמשמעות הגמרא (יומא נא ע"ב) שמדובר בסלע שממנו הושתת העולם, וכך מצינו גם במסכת שמחות (חיבט הקבר פ"א): ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה, ללמדך שכשברא הקדוש ברוך הוא את עולמו, כילוד אשה בראו. **מה ילוד אשה מתחיל מטבורו ומותח לכאן ולכאן לארבעת צדדיו, כך התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את העולם מאבן שתיה ומקדש הקדשים, וממנה הושתת העולם**, ולכן נקראת אבן שתיה שממנה התחיל הקדוש ברוך הוא לברוא את עולמו. ע"כ.

ודאי לא מסתבר לומר שהעולם הושתת מאבן שנשארה נפרדת, אלא שלפי פרקי דר"א בזמן יעקב אבינו חברה לו האבן שיעקב שם מראשותיו (שהתאחדה מאבני המזבח שבנה אברהם), וי"ל שמאז נקראת הסלע על שם זה אבן, ובזה מובנת הלשון אבן, ומובן שהיא גם יכולה לההרס כי יש חלק מהסלע שאפשר לטלטלו (פרופסור מיכלסון משער שהחלק המטלטל הוא החלק שהניחו המוסלמים בצד הסלע ומיחסים לו קדושה עלאית, והיא האבן שמאסו הבונים). ומה שהקשה הרב סילבצקי על הלשון בגמרא שהאבן היא "מימות נביאים ראשונים", כבר הקשה הזוהר בפרשת נח (דף עב), ומתיר שם על פי הסוד (ונראה מדבריו שנביאים ראשונים היינו דוד ושלמה והאבן היא סמל למידת המלכות), ובפשטות נראה דהכוונה שהאבן נקבעה כדבר שישמש בבית המקדש כבר מימות הנביאים הראשונים שעל ידם נבנה בית המקדש והם שמואל, גד החוזה ונתן הנביא, דוד ושלמה.

כיון שנראה שהצורה היא סלע שאין תחתיו כיפין על גבי כיפין כתב הרב קורן שצ"ל שלא היה צורך לבנות כיפין על גבי כיפין במקום שיש סלע, והרב סילבצקי מפקפק בזה מחמת לשון המשנה (פרה ג, ג) שגם תחת העזרות היו כיפין.

אך בודאי מסתברת ההנחה שאין צורך בכיפין כאשר יש סלע בולט או קרוב מאוד לבליטה, ועל כן צ"ל שלשון המשנה "עזרות" מוסבת רק על אותם מקומות בעזרות ובפרט בעזרת נשים שבהם באופן כללי אכן יש מרחק גדול בין פני הסלע לפני הקרקע. ואמנם מציאות כזו

שייכת גם לפי דגם המקדש של הרב קורן כי מכמה חפירות שכן נעשו ברמה²⁰, אנו רואים שיש מול הכיפה מקומות שצריך לחפור הרבה לעומקם כדי להגיע לפני הסלע.

כיון שלפי המשנה היה סלע בלשכת הנזירים שבעזרת נשים תמה הרב סילבצקי שלפי מפת פני הסלע שמצירים כיום, בהנחה שהכיפה היא מקום ההיכל הסלע שבלשכת הנזירים היה צריך לבלוט משאר פני הסלע שסביבו 11 מטר, וזה דבר לא מסתבר. ראשית יש להעיר שאין אנו יודעים בודאות מה הם פני הסלע באיזור עזרת נשים כי אין שם בורות שגובהם נמדד, ולכן השיעור שנקט הרב סילבצקי 11 מטר אינו אלא השערה בעלמא. מכל מקום הדגם של הרב קורן אינו האופציה היחידה כדי להעמיד את ההיכל במקום הכיפה. אם האמות קטנות יותר הרי שעזרת נשים יותר קרובה לפיסגה וממילא גם פני הסלע שהיו בה גבוהים יותר, ואם נקבל את כיוון המקדש של מיכלסון אכן ידוע כיום על איזור סלעי במקום המשוער ללשכת הנזירים.

גם מה שהקשה הרב סילבצקי על דגם המקדש של הרב קורן שלפי זה בלטה אבן במקום בית המטבחיים אינה קושיה מהותית, כי אם נזיז מעט את הדגם לכיוון אחר או נציב את הבליטה בקדש הקדשים במקום אחר נגלה שסלע זה יכול להיות כותל של העזרה או מתחת למזבח והסלע היה חלק מהכותל או מהמזבח. ומלבד זאת באמת אין קושי לומר שבלטה אבן כלשהיא. עיקר ההוכחה הטופוגרפית היא שלא יתכן שמשטחי סלע שלמים בלטו מעל פני האדמה, ובכל מקום שנציב את העזרות באופן שאין משטחי סלע בולטים, נצטרך לומר שעשרות מטרים של סלעים נעלמו כדי להציב את אבן השתיה במפלס ההיכל.

גם מה שכתב הרב סילבצקי על הקושי בכך שלשית הרב קורן צריך להניח שהסלע של אבן השתיה נכתש בגובהו חצי מטר אינו קשה שכן כל הקושיה היא רק אם חישובי הגבהים שבהם השתמש הרב קורן נכונים, ובאמת כבר הוכיח פרופסור מיכלסון במאמרו שבאתר אמת הארץ שהם אינם מדויקים. ועוד יש להעיר שקושיה זו לא תקשה כלל לפי ההנחה שאבן השתיה שבלטה היא זו שהיתה מסונפת לסלע, ואח"כ העבירוה. ובלא"ה אם האמות קטנות יותר מסתלקת הקושיה ואין צורך להניח שהאבן נכתשה.

וכבר כתבתי את העיקר שכל הקושיות האלו אינם סותרים את המסורת אלא לכל היותר מצריכים לתקן את דרך החישוב. בעוד שבכל ההשערות האחרות למקום המקדש שלפיהם רוצים למנוע את הסיבוב של הרמה יש תמיהות עצומות בגלל שמשטחי סלע שלמים וגדולים לא יכולים בשום אופן לבלוט בעזרות, וכדי שלא נצטרך לומר שהיו משטחי סלע בולטים, בכל הצבה אחרת נצטרך לומר שפני הסלע שבלטו בקדש הקדשים או סמוך לרצפתו היו גבוהים בעשרות מטרים יותר מהנראה כיום.

בדרך כלל הקושיות אינן רק מחמת פני סלע משוערים, אלא מדובר על פני הסלע שנמדדו בבורות ובמקומות בהם הם נחשפו, אך גם במקומות שלא נמדדו, הצבת ההיכל מחייבת להסתדר גם עם המרחק מהחומות, ולכן כל הצבה סמוכה מדאי לחומות אינה אפשרית, ובסופו של דבר ברור שהצבת ההיכל במקום הכיפה היא הכי מסתברת לפי הטופוגרפיה של ההר.

הרב סילבצקי כותב שאם האמות קטנות נצטרך להזיז את כותל העזרה המשוער של הרב קורן מערבה, והדבר אינו אפשרי כי נתקל בסלע האם.

20 ראה במאמר של יצחק (צחי) צוויג 'מידע חדש מחפירות שונות' (<http://www.echad.info/articles/newds.pdf>).

ולענ"ד אין זה נכון כי הסלע של אבן השתיה רחב ויתכן שמקום יציאתו בקודש הקודשים היה בצידו המזרחי, ועוד שסלע האם יכול לשמש גם ככותל העזרה. ומלבד זה מיקומו של סלע האם בקרבת שפת הרמה אינו ידוע בכל המקומות, יתכן שבמקום בו נמצאת העזרה הוא מתגבה כ-3 מטר רק לאחר כמה מטרים.

אמנם אני מסכים עם הרב סילבצקי שאי אפשר להכריע מה גודל האמה לפי מידות שער ברקלי כפי שנקט הרב קורן ואדרבה אפשר ללמוד מגובה השער שהגודל הוא 44 ס"מ. אך בלאו הכי לא ברור כלל ששער ברקלי הוא משערי העזרה וצריך להיות בגודל של עשר על עשרים אמה. וכפי שכתבתי גם המיקום של שפת הרמה משאיר מקום לכל האפשרויות.

טז: הכניסה במזרח ובמערב

הרב סילבצקי כותב שגם לפי ההנחה שהכיפה היא מקום ההיכל יש לחוש שמא הגיע תחום החיל לשביל הצמוד לחומה שבו רגילים העולים להר ללכת, ויש להוסיף שלפי מה שביררתי בפועל לפעמים חורגים העולים להר מהשביל מזרחה, ורק מקפידים לא להתרחק מהחומה מרחק שעולה על עשר מטר.

אך נראה פשוט שאין מקום לחשש שהם נכנסים לתחום החיל בעוברם מול הכיפה כשנתבונן בכתבי יוסף שמתאר בפרוטרוט את הסטווים המפוארים סביב הר הבית, וברור מדבריו התמונה של המקום. בהר הבית היו שני תחומים מרכזיים או בלשונו המקדש הראשון והמקדש השני. בכניסה למקום נבנו סטווים מפוארים שלהם היה מותר לכולם להכנס והם לא היו בתוך התחום המקודש יותר שבו אסור לגויים להכנס.

ומכאן יש ללמוד שאין כל חשש הלכתי להכנס למקום שבו היו הסטווים.

בענין רוחב הסטווים יוסף כותב (מלחמות ה', ה', א') "רוחב הסטווים היה שלושים אמה". נראה שכוונתו בזה לרוחב הסטווים בצפון ובמערב שהיו בהם שתי שורות עמודים בלבד²¹, אבל בדרום כתב שהיה סטיו רחב יותר ובשתי קומות שנקרא "סטיו משולש" עם ארבע שורות עמודים שהיו ברוחב 70 אמה. ולגבי המזרח כתב "היה סטיו כפול שאורכו כאורך החומה" (קדמוניות טו', 401), מתוך השוואת הדברים מסתבר שכוונתו לשלוש שורות עמודים כך שסך הרוחב במזרח היה בערך 50 אמה, ובזה יובן מה שכתב שהר הבית היה ריס על ריס שהוא מתאים לגודל השטח הפנימי חוץ מהסטווים כפי שכתבתי לעיל. אך גם אם נאמר שהסטיו המזרחי היה רק 30 אמה אכתי ברור שהעוברים במזרח אינם נכנסים אליו. ונראה שבענין הסטווים, הגדלים והמרחקים שציין יוסף מדויקים משום שנמצא עמוד של סטיו התואם בדיוק רב לגדלים שמציין יוסף (הרב קורן ועשו לי מקדש עמ' 154).

יז. הערות נוספות

21. מה שכתב שם במלחמות "הסטווים היו כולם בני שתי שורות עמודים", כוונתו שכולם היו לכל הפחות שתי שורות עמודים שהרי ברור שאינו כולל בזה את הסטיו הדרומי שהיו בו ארבע שורות עמודים.

חפירת התעלה לחשמל

הרב סילבצקי ציין שבחפירה להנחת קווי חשמל על הרמה לא נמצאו יסודות של כותלי העזרה.

אך החפירה הזו לא מוכיחה דבר כי היא נעשתה על הרמה לעומק 60 ס"מ בלבד. כך כתב צחי צוויג שהיה הממונה על החפירות²².

שער כהן ושערי חולדה

הרב סילבצקי הביא את המדרש בשיר השירים רבה (ב, ט) ששער כהן ושער חולדה לא חרבו, ומקשה שאם הכיפה היא מקום ההיכל, שער חולדה כבר חרב בזמן כתיבת המדרש.

אך לענ"ד אין כל קושי לומר שמה שלא חרב הוא החומה הדרומית שנבנתה עוד בזמן שלמה המלך והשערים שבה היו מכוונים כנגד שערי הר הבית הדרומיים. על שער שושן כתב הקליר בפיוט לתשעה באב שהוא טבע כדברי הפסוק "טבעו בארץ שעריה". ודוקא דבר זה מסביר שלא תהא סתירה בין דברים אלו למסורת הידועה יותר שגם היא כתובה באותו מדרש שמכותלי המקדש רק הכותל המערבי שרד, בעוד שאנו רואים שנשאר גם הכותל הדרומי. דאכן שאר הכתלים המקודשים חרבו, אבל שער שושן נשאר גנוז מתחת לאדמה, ושערי חולדה נשארו רק כסמל לשערים שעמדו מולם ואינם השערים המקוריים. היות השערים מזמן שלמה מכוונים כנגד שערי חולדה האמתיים מסביר גם את התיאום המשוער לרוחבם או גובהם כעין השערים של המשנה.

יתכן גם שהמשנה התכוונה לשערי חולדה שבכותל הדרומי היות שסופו של דבר גם ההרחבה הדרומית היתה חלק מהר הבית ורק שהיא לא קודשה.

שינוי תוואי החומה במרחק של 275 מטר מהפינה.

לדעת הרב סילבצקי שינוי התוואי בחומה המזרחית 275 מטר מהפינה הדרומית מחזק את ההנחה ש500 אמה מסתיימות שם כי המרחק הזה מתאים ל280 מטר שיש בדרום.

אך לפי ההנחה של הרב סילבצקי שה500 אמה הוא מרחק מדויק, ההתאמה צריכה להיות מדויקת לגמרי ולא בערך. גם לא נמצא סימן כזה בצד המערבי, או סימנים לכותל מקביל במקום זה. לכן כל זה השערות בעלמא כי איננו יכולים לדעת כל פרט שנבנה למה נעשה,

²² יצחק (צחי) צוויג 'מידע חדש מחפירות שונות' (<http://www.echad.info/articles/newds.pdf>). לדבריו גם בחפירה שנעשה למרגלות הרמה במזרח לעומק 1.20 לא הגיעו לסלע בשטח שמול ההיכל (ולא כדברי ידידי האדריכל גדעון חרלפ).

ואין לבנות תיאוריות בניגוד למסורת ובניגוד לדברים המפורשים של יוסף במלחמות היהודים שהמקדש הוא בראש גבעה על סמך השערות בעלמא.

המחילה שיוצאת בדרום.

הרב סילבצקי הביא שיש חוקרים שמזהים את המחילה היוצאת מהחומה הדרומית ומסתיימת במה שנראה כבית כסא כמחילה שיצאה מבית המוקד אל בית הכסא, וצידד בסברתם כמחזקת את ההנחה שהחלק הדרומי מקודש, והיה צריך שפתח המחילה יצא מההר המקודש כדי שלא יהיה בית הכסא בתוך ההר. אך לענ"ד הזיהוי קשה שהרי בית המוקד בצפון העזרה, ולמה יחצבו מחילה שתצא בדרום. ואין להסיק מסקנות מכל איזה פרט שאיננו יודעים למה נעשה.

לסיכום:

מי שרוצה להצדיק את מה שכל בית ישראל באים להתפלל בכותל המערבי חייב לקבל את המסורת שהכיפה נבנתה על מקום בית המקדש, וממילא מותר להכנס להר הבית.

הרב סילבצקי מתעלם מכך שהמסורת הועברה על ידי ראשי הקהל בירושלים, כפי שכתוב באגרת ששלחו בזמן הגאונים. הם אלו שסיפרו שכאשר נכבש המקום גילו היהודים למוסלמים את מקום המקדש כדי שישמרוהו מכל גיאול, ולכן נבנתה כיפת הסלע והרמה בצורה שתזכיר את העזרה והיכל.

אכן הכיפה מזכירה את ההיכל בגודלה שהוא מאה על מאה אמה, והרמה מזכירה את העזרה כאשר יחסית לכלל המתחם של היום אפשר לראות כאילו רובה הפנוי בדרום, שני לו מן המזרח ושלישי בצפון.

עובדה זו היא שגרמה לכפתור ופרח לקבוע שאכן מותר לגשת לכותלי הר הבית. הכפתור ופרח מתיר להכנס להר הבית לאחר טבילה ובלבד שלא יכנס לקל"ה על שכ"ב אמה סביב ההיכל שהוא תחום העזרות והחיל ולדעתו אפשר לחשבן לפי ההנחה שהכיפה בנויה על מקום ההיכל. בניגוד לדברי הרב סילבצקי ברור מדבריו שאין איסור להכנס לטבול יום להכנס להר הבית.

גם הברטנורא קיבל את המסורת והוא קורא למקום הכיפה והרמה בית מקדשינו. הרדב"ז הולך בעקבות הגאונים והכפתור ופרח, מקבל את המסורת, וכותב להדיא שהכיפה עומדת ממש על גבולות ההיכל, אלא שהוא מיקל יותר מהם לאסור רק את תחום העזרה היות וקדושת החיל ועזרת נשים אינה קיימת כאשר הגורם לקידושן שהוא החומות אינו קיים.

יוסף בן מתתיהו מתאר את ההיכל כעומד בראש גבעה ולא על כתף הדרומי של הגבעה כפי שכתב הרב סילבצקי. תיאוריו תואמים את ההנחה שהכיפה נמצאת על ההיכל. גם כל מה שידוע לנו מהטופוגרפיה של ההר מסייע דוקא להנחה זו, בעוד שלפי כל תיאוריה אחרת צריך לומר שנחסרו עשרות מטרים של סלעים.

מכתבי יוסף אפשר גם להוכיח שאין כל חשש של כניסה לחיל ועזרת נשים במה שמקיפים את ההר, וכל המקומות שבהם הולכים אינם אלא מקום הסטווים שהיו צמודים לחומת המתחם המקודש.

בכל מקרה ספיקות בענין חיל ועזרת נשים הם ספיקות דרבנן, וכבר הזכרנו שהרדב"ז סובר שאיסור זה אינו חל כלל, וכדבריו פסקו החיד"א, השע"ת וכפה"ח.

רבים מהרבנים שאסרו לציבור את הכניסה להר לא עשו זאת בגלל פקפוק במסורת, אלא מטעמים אחרים. הצורך להוכיח על ידי הכניסה שהמקום שייך לנו הוא צורך הלכתי כחלק ממצות ישוב הארץ, והוא מתחזק ושייך יותר לאחר שזכינו לכיבוש המקום ובהתאם להתנהגות של מי שנמצא במקום וגם ר' אברום ראה זאת כך, ולכן לאחר שהערבים עשו במקום חפירות אמר שמי שרוצה לסמוך על היתר הרב גורן יוכל לעשות זאת.

כדאי לעשות מאמץ ולקבוע באמצעות רחפן מה באמת פני הסלע במתחם. מסתבר שבאופן זה נוכל לחזק את המסורת שהכיפה היא מקום ההיכל.